

KAVRAM ÇALIŞMALARINA KATKILARI AÇISINDAN BELLİ BAŞLI KUR'ÂN SÖZLÜKLERİ

Burhan SÜMERTAŞ*

ÖZET

Makalemizde belli başlı Kur'ân sözlüklerini tanıtmayı amaçladık. Bilindiği gibi Kur'ân kavramlarını inceleyen hemen her araştırmacı Kur'ân sözlüklerinden yararlanmaktadır. Ancak bazı lisansüstü öğrencileri ya da tefsir sahasında henüz yeni olan bazı araştırmacılar Kur'ân sözlüklerini kullanırken bir takım hatalar yapmaktadırlar. Bize göre araştırmacılar sözlükleri kronolojik açıdan değerlendirmeden en meşhur olanına yönelmektedirler. Bu da onların en temel hatasıdır.

Makalemizi böyle bir problemi çözmeye katkı yapmak amacıyla kaleme aldık. Araştırmamızda garîbü'l-Kur'ân, me'ânî'l-Kur'ân ve vücûh ve nezâir türü eserler üzerinde yoğunlaştık ve onların belli başlılarını tanıttık.

Anahtar Terimler: Kur'ân, Arapça, tefsir, sözlük, kavram.

THE PRINCIPAL QURANIC DICTIONARIES IN TERMS OF CONTRIBUTIONS FOR THE STUDIES OF CONCEPTION

ABSTRACT

In our study, we aimed to introduce major Quranic dictionaries. As is known, almost all researchers who analyze the Quranic concepts takes advantage of Quranic dictionaries. But, some graduate students and some researchers who are inexperienced in the field of exegesis make a set of mistakes using the Quranic dictionaries. For us, the researchers take in the consideration a glossary which is the most well-known without examining them chronological respective. This is main fault of their.

We wrote this article in order to contribute to solving such a problem. We focused on the works which are kinds of garîb al-Qur'ân, ma'ân al-Qur'ân, wucûh wa'l-nazâir. Then, we introduced the main ones.

Key Words: Quran, Arabic, contemporary, dictionary, concept.

* Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Seyitler/ARTVİN
bsumer55@gmail.com

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerim'in hedeflerinden biri de insanlara olumlu davranışlar kazandırmak ve onları olumsuz davranışlardan uzak tutmaktır. Kur'ân'ın anlatım sistemi içinde, bu hedef bazı temel kavramlar aracılığıyla ifade edilmektedir. Bu kavramlar aynı zamanda Kur'ân'ın anahtar terimleridir ve onun bütünü içinde geniş bir yere sahiptir. Kur'ân'ın dünya görüşünü yansıtan anahtar terimler zaman zaman kavram çalışmaları kapsamında müstakil incelemelere konu olmaktadır.

Kavram çalışmalarında göz önünde bulundurulması gereken önemli evreler vardır. Bunlardan birisi, ilgili kelimenin öncelikle dildeki anlamının tespit edilmesi; ikincisi ise, sözcüğün yer aldığı bağlama göre anlamının doğru tespit edilmesidir. İşte burada Kur'ân sözlüklerine duyulan ihtiyaç kaçınılmazdır. Kur'ân sözlüklerinden kastımız, araştırılan kelimenin dilsel yönlerden tahlilini yapan eserlerdir. Lügavî tahlilleri "garibü'l-Kur'ân", "me'ânî'l-Kur'ân" ve "el-vücûh ve'n-nezâir" türü eserlerde yaygın olarak bulmak mümkündür. Biz de araştırmamızda bu üç alanın kavram çalışmalarına sağladıkları katkıyı ortaya koymaya çalıştık. Bu amaçla belli başlı sözlükleri tanıtarak onlardan nasıl yararlanılacağını göstermeyi amaçladık.

Üzülerek belirtmeliyiz ki, ülkemizde tefsir alanında kavram çalışmalarıyla ilgili yürütülen lisansüstü tezlerde Kur'ân sözlüklerinin kullanımında bir standardın olmadığı görülmektedir.

Nedense, çoğu Kur'ân araştırmacısının ilk olarak başvurduğu ve en çok kullandığı Kur'ân sözlüğü Râgıb el-İsfehânî (ö. 502/1108)'nin *el-Miifredât fî Garibi'l-Kur'ân* adlı eseri olmaktadır. Hâlbuki Râgıb hicrî beşinci asrın ikinci yarısında yaşamıştır. Bir araştırmacının *el-Miifredât*'tan yararlanmadan önce, daha evvelki zamanlara ait eserleri görmezden gelmemesi gerekir. Muhtemelen *el-Miifredât*'ın alfabetik yapıda düzenlenmiş olması ve diğer eserlere göre daha meşhur oluşu araştırmacıları böyle bir yola sevk etmektedir. Ama bir eserin kendi türü içindeki diğer eserlere nazaran daha pratik bir kullanım kolaylığı sunuyor olması, ya da daha şöhretli bir eser oluşu onun tercih sebebi olmamalıdır. Bu durum bilimsel açıdan da uygun değildir. Maalesef aynı şey İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un *Lisânu'l-Arab* adlı geniş hacimli Arapça lügati için de geçerlidir. Kavram çalışmalarında kelimenin etimolojik analizi yapılırken çoğunlukla *Lisânu'l-Arab* ilk ve en çok müracaat edilen Arapça sözlük olmaktadır. Oysa, kelimeyi İbn Manzûr'dan önce ele alan sözlüklerin de ihmal edilmemesi gerekir.

Gerek lisansüstü tezler gerekse de diğer kavram çalışmalarının, Kur'ân sözlüklerini ihtiva etme bakımından -hiç olmazsa- bir alt sınırdan birleşmiş olmaları gerekir. Alt sınırdan kastımız başvurulan Kur'ân sözlüklerinin sayısı değil, aksine, incelenen kavramın ve yürütülen çalışmanın niteliğine göre ihtiyaç

duyulan yerlerde hangi sözlükten yararlanılacağıının iyi tayin ve tespit edilmesidir. Örneğin araştırmacı ele aldığı kavramın Kur'ân'ın garibleri arasında olup olmadığını belirlemek için garibü'l-Kur'ân türünde yazılan birkaç eseri kesinlikle incelemeli ve ona göre değerlendirmelerde bulunmalıdır. Aynı şey me'ânî'l-Kur'ân ile vücûh ve nezâir türü eserler için de geçerlidir. Özellikle belirtmeliyiz ki, bir lafzın anlamıyla yakınlık ve karşıtlık arz eden kelimeleri ve bunların Kur'ân'daki kullanımlarının gösterildiği vücûh ve nezâir türü eserlerden yararlanmadan yürütülen bir kavram çalışması eksik kalmaktadır.

Makalemizin yegâne hedefi sözünü ettiğimiz eksikliğin giderilmesine katkıda bulunabilmektir. Bu amaca yönelik olarak çalışmamızda öncelikle garibü'l-Kur'ân, me'ânî'l-Kur'ân ve el-vücûh ve'n-nezâir konularına dair genel bilgi ve değerlendirmelere yer verilecek, ardından bu türlere ait belli başlı eserler içerik ve metod yönünden tanıtılacaktır. Yazımızın başlığında da geçen "belli başlı eserler" ifadesiyle kendi türü içinde ilk olma, alana yenilik getirme, öncekilerle sonrakiler arasında kırılma noktası oluşturma, en çok kullanılma vb. özellikleri ile öne çıkan eserleri kastetmekteyiz.

A - GARİBÜ'L-KUR'ÂN TÜRÜ ESERLER

"Garib" kelimesi yurdundan uzak kalan; tek ve nâdir olan; kendi cinsi arasında eşi ve benzeri bulunmayan, müphem ve kapalı olan anlamlarına gelmektedir.¹ Seyyid Şerîf el-Cürçânî (ö. 816/1413) *et-Ta'rîfât* adlı meşhur eserinde bir kelimenin garibliğini/garâbetini "açık anlam taşımayan yabancı bir kelime oluşu ve genel-geçer kullanıma sahip olmayışı" biçiminde nitelendirmektedir.² Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) de özetle Kur'ân lafızlarını "manası kolayca bilinenler" ve "bilinmeyenler" diye ikiye ayırmakta ve ikinci gruptakilere "garibü'l-Kur'ân" dendiğini vurgulamaktadır.³ Bu gruptaki kelimelerin anlamları sözlüklere bakılmaksızın bilinememektedir.

Kur'ân-ı Kerîm Kureyş Lehçesi'yle nâzil olmakla birlikte Arapların başka topluluklarla ticaret, savaş ya da benzeri temasları neticesinde kendi dillerine transfer ettikleri ve zamanla Arapçalaşan bir takım kelimeleri de içermektedir.⁴

¹ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 170/786), *Kitâbü'l-Ayn (Mîrâtteben alâ Hurîfî'l-Mu'cem)*, (Thk.: Abdülhamîd el-Hindâvî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2003, III, 272; Elmalî, Hüseyin-Arslan, Şükrü, "Garib", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 374.

² Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî (ö. 816/1413), *Mu'cemü't-Ta'rîfât*, (Thk.: Muhammed Siddîk el-Mînşâvî), Dâru'l-Fazîlet, Kâhire, Trs., s. 135.

³ Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), *Tuhfetü'l-Erîb bimâ fi'l-Kur'âni mine'l-Garîb*, Matba'atü'l-İhlâs, Hama, 1345/1926, s. 3.

⁴ Mustafa Sâdık er-Râfîî, *İ'câzî'l-Kur'ân ve'l-Belâğatü'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyyi, Beyrût, 1973, s. 62-66; Hâlid Abdurrahmân el-Akk, *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâidüh*, Dâru'n-Nefâis, Dimaşk, 1986, s. 269-271.

Karşıt görüşü savunanlar varsa da⁵ genel kabul bu şekildedir. Tefsir ilminde böyle kelimelere “garîb lafızlar” adı verilir ve onların açıklanıp anlaşılması garîbü'l-Kur'ân'ın konusunu teşkil eder. Garîbü'l-Kur'ân sadece Kur'ân'daki farklı lehçeler ve yabancı dillerden gelen kelimelerin değil, aynı zamanda bölgesel kullanımlar nedeniyle anlamı herkes tarafından yaygın olarak bilinemeyen lafızların açıklanmasıyla da ilgilenmektedir.⁶

Garîbü'l-Kur'ân'ı ve dolayısıyla Arapça'nın inceliklerini bilmek müfessir için elzem görülmektedir.⁷ Hatta Râgıb el-İsfehânî *el-Miüfredât*'ında şöyle demektedir: “Ulûmü'l-Kur'ân'dan meşgul olunması gereken ilk ilim lafzî ilimlerdir... Bu sadece Kur'ân'ı anlamada değil, aynı zamanda şer'î ilimlerin her birinde faydalıdır. Kur'ân lafızları Arap kelâmının özüdür, kaynağıdır...”⁸

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ashabına Kur'ân'ı açıklama yöntemleri içerisinde mücmel, müşkil, müphem ve garîb kelimelerin açıklanması gibi birtakım dilsel faaliyetlerin var olduğu bilinmektedir.⁹ Bu durum, Kur'ân'da ashâb tarafından anlamı bilinmeyen kelimelerin mevcudiyetini göstermektedir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Abdullah İbn Abbâs (ö. 68/687) gibi Hz. Peygamber (s.a.v.)'e en yakın sahabelerin bazı kelimelerin anlamlarını Hz. Peygamber (s.a.v.)'e sormaları bu olguyu teyit etmektedir. Örneğin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer Abese Suresi'ndeki “ebben”¹⁰ kelimesinin anlamını bilemediklerini belirtirlerken, İbn Abbâs da Kur'ân'da birkaç kez tekrarlanan “fâtır” kelimesinin anlamını bilemediğini ve bunu nihayet iki Arap köylüsünün bir kuyu başında cereyan eden tartışmalarındaki kullanımlarından öğrendiğini söylemiştir. Yine İbn Abbâs Kur'ân'dan yalnızca “ğslîn”¹¹, “hanânen”¹²,

⁵ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/819); Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 210/825); Muhammed ibn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922). Bkz.: Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s. 153.

⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 151; Cerrahoğlu, İsmail, “Garîbü'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 379; Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 155.

⁷ Bedruddîn Muhammed ez-Zerkeşî (ö. 794/1391), *el-Burbân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, (Thk.: Ebû'l-Fadl ed-Dimyâtî), Dâru'l-Hadis, Mısır, 2006, s. 204; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), *el-İtkân fî Ulûmü'l-Kur'ân*, (Thk.: Şuayb el-Arnâvût), Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk, 2008, s. 240.

⁸ er-Râgıb el-İsfehânî (ö. 502/1108), *el-Miüfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, (Thk.: Muhammed Geylânî), Dâru'l-Ma'ârif, Beyrût, Mukaddime, s. 6.

⁹ Takiyuddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328), *Mukaddime fî Usûlü'l-Tefsir*, (Şerh: Müsâid b. Süleymân b. Nâsir et-Tayyâr), Dâru İbni'l-Cevziyye, Riyâd, 1427/2006, s. 88; Adnân Muhammed Zerzûr, *Ulûmü'l-Kur'ân*, el-Mektebül-İslâmî, Dimaşk, 1981, s. 389; Yıldırım, Suat, *Peygamberimiz'in Kur'an'ı Tefsiri*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006, I, 24.

¹⁰ Abese, 80/31.

¹¹ Hâkka, 69/36.

¹² Meryem, 19/13.

“evvâh”¹³ ve “rakîm”¹⁴ kelimelerinin anlamlarını bilmediğini ifade etmiştir.¹⁵ Durum böyle olunca garîbü'l-Kur'ân çalışmalarının Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahabe döneminden itibaren başlamış olduğunu söylemek mümkündür. Nâfi' b. el-Ezrak (ö. 65/684)'ın sorduğu 200 civarında kelimenin anlamını İbn Abbâs'ın şirden istişhâd ederek açıkladığına ve onun şiiri Arapların divanı olarak gördüğüne dair rivâyetlerden¹⁶ hareketle de ilk garîbü'l-Kur'ân çalışmasının şirle başladığını ifade edebiliriz.

Garîbü'l-Kur'ân'a dair müstakil eserler dil alanındaki gelişmelere bağlı olarak hicrî ikinci asırda sistemleşen filolojik tefsir¹⁷ hareketinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla garîbü'l-Kur'ân eserleri bu alanda ortaya çıkan ilk türü temsil ederler. Kaynaklara göre konuyla ilişkili ilk eserler İbn Abbâs'a nisbet edilen *Garîbü'l-Kur'ân/Luġâtü'l-Kur'ân, Mesâilü Nâfi' b. el-Ezrak ve Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*'dır. Bu eserler, her ne kadar İbn Abbâs'a ait iseler de, bizzat kendi eliyle kaleme alınmış olmayıp ondan gelen rivâyetlerin daha sonraki nesiller tarafından derlenmesiyle oluşturulduğu düşünülmektedir.¹⁸

Zerkeşî (ö. 794/1391) *el-Burbân*'ında¹⁹ ve Süyûtî (ö. 911/1505) *el-İtkân*'ında²⁰ bu sahada sayılamayacak kadar müellifin eser yazdıklarını zikretmektedirler. Bu durum hiç şüphesiz İslam coğrafyasının zamanla genişleyip Araplar dışındaki halkların da Müslümanlığı kabul etmeleriyle ilgilidir.²¹ Başladığı günden itibaren tarihi seyri içinde telif edilen çok sayıda ve değişik hacimdeki eserler, hangi kelimelerin “garîb” sayılacağına dair düşüncelerin zamana ve kişiye göre değişiklik arz ettiğini göstermektedir. İlk dönemlerde garîb olarak kabul edilen kelime sayısı az iken, zaman ilerledikçe bu kelimelerin sayısının arttığı görülmektedir. Bunun nedeni, ilk dönemlerde ya

¹³ Tevbe, 9/114.

¹⁴ Kehf, 18/9.

¹⁵ Zerkeşî, *el-Burbân*, s. 199-207; Süyûtî, *el-İtkân*, s. 239-258.

¹⁶ Zerkeşî, *el-Burbân*, s. 205; Süyûtî, *el-İtkân*, s. 258-281.

¹⁷ Filolojik tefsir hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Aydın, İsmail, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010 (Basılmamış Doktora Tezi).

¹⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 156; Bulut, Ali, “Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbas'a Nisbet Edilen Üç Eser”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 20-21, s. 296; Müsâid b. Süleymân b. Nâsir b. Tayyâr, *et-Tefsîru'l-Liġavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İbnü'l-Cevziyye, Riyâd, 2000, s. 329-332.

¹⁹ Zerkeşî, *el-Burbân*, s. 204; Ayrıca bkz.: Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh (Kâtip Çelebî) (ö.1067/1657), *Keşfü'z-Zu'ûn an Esmâi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, Trs., II, 1207-1208; Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk en-Nedîm (ö. 380/990), *Kitâbü'l-Fibrîst*, (Hzr.: Eymen Fuâd Seyyid), Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, Londra, 2009, I, 91.

²⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 239.

²¹ Cerrahoğlu, “Garîbü'l-Kur'ân”, s. 380.

anlamı herkes tarafından bilinmeyen, ya da Kureys lehçesi dışındaki kelimelerle Arapça olmayan az sayıdaki kelimeler garibü'l-Kur'ânlarda açıklanmaktaydı. Ancak zaman geçtikçe eşanlamlı kelimelerle çok anlamlı kelimeler de bu eserlere girmeye başlamıştır.²² Çağdaş araştırmacılardan Mustafa Sâdik er-Râfi'i, Kur'ân'ın gariblerinin sayısının 700 civarında olduğunu ve bunların hepsinin İbn Abbâs'tan sahîh senedlerle bizlere ulaştığını bildirmektedir.²³

Ayrıca, garibü'l-Kur'ân'la ilgili eserlerin yazılış tarzları dikkate alındığında hicrî dördüncü asra kadar telif edilenlerde mushaftaki sure tertibine uyulduğu, daha sonraki dönemlerde ise alfabetik sistemin uygulandığı görülmektedir.²⁴ İlgili eserlerin ortak özellikleri ise Kur'ân'ın garib lafızlarını açıklarken klasik tefsirlerde görmeye alıştığımız hadisler, sebep-i nüzûla dair rivâyetler ya da isrâîlî haberlere bu eserlerde hemen hemen hiç yer verilmeşiştir. Çünkü garibü'l-Kur'ân'a dair eserlerde Kur'ân'daki anlamı bilinmeyen kelimelerin dilbilimsel unsurlar yardımıyla açıklanmasına odaklanılmıştır.²⁵

Kaynaklarda garibü'l-Kur'ân'a dair yazılan eserlerin önemli bir kısmının isimlerini listeler halinde bulmak mümkündür.²⁶ Biz de eser listelerini tekrarlamak yerine Abdullah İbn Abbâs ile başlayan telif hareketinin Zeyd b. Ali b. Huseyn (ö. 122/739), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 210/825), Ebû Ubeyde (ö. 209-210?/824), el-Ahfeş el-Evsat (ö. 221/835), Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838) ile devam ettiğini daha sonra da İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sirrî ez-Zeccâc (ö. 311/923), er-Râğîb el-İsfehânî (ö. 502/1108), Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö. 666/1267) ve Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) ile yüksek bir ivme kazanarak bu konuda mühim eserlerin ortaya konulduğunu belirtmekle yetinmek istiyoruz.

İbn Abbâs (ö. 68/687) - Garibü'l-Kur'ân

Bu sözlük, Kur'ân'ın Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonraki en yetkin müfessiri olan Abdullah İbn Abbâs'a ait olup daha sonraları sistemli bir hüviyet

²² Cerrahoğlu, "Garibü'l-Kur'ân", s. 380; Elmalı-Arslan, "Garîb", s. 374.

²³ Râfi'i, *İ'câzî'l-Kur'ân*, s. 71.

²⁴ Cerrahoğlu, "Garibü'l-Kur'ân", s. 380.

²⁵ Bulut, Ali, "Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garibü'l-Kur'ân, Meâni'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2001, sayı: XII-XIII, s. 398; Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 89-90.

²⁶ Zerkeşi, *el-Bürhân*, s. 204; Süyûtî, *el-İtkân*, 239-241; Kâtip Çelebi, *Kesfî'z-Zumîn*, II, 1207-1208; İbn Nedim, *el-Fihrist*, I, 91. Ayrıca bkz.: Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 157-159; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 156; Eren, Ali Cüneyt, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (2009), sayı: 1, s. 131; Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 91-92.

kazanan Arap dilindeki sözlüklerin çekirdeği durumundadır.²⁷ Bizzat İbn Abbâs'ın kendi kaleminden çıkmış olmayıp değişik kaynaklardan ona ait rivâyetlerin derlenmesiyle oluşturulmuştur.²⁸ Eser *Garibü'l-Kur'an*'dan başka *Lügâtü'l-Kur'an*, *Liğâtü'l-Kur'an*, *el-Liğât f'l-Kur'an* gibi isimlerle de anılmaktadır.²⁹ Daha yakın zamanlara kadar dünyanın değişik kütüphanelerinde sadece yazma³⁰ halinde bulunan bu sözlüğe ulaşmakta zorluklar yaşanıyordu. Şimdilerde eserin tahkikli müstakil baskıları³¹ kütüphanelerde ve sanal ortamlardaki³² yerlerini almaya başladığı için erişimde eskiye oranla ciddi anlamda rahatlık olduğundan söz edilebilir.

İbn Abbâs'ın *Garibü'l-Kur'an*'ı, Kur'an araştırmacısının gidebileceği en erken dönemlere ait anlamları tespit etme imkânını sağlaması açısından oldukça değerli bir eserdir. Sözlük, Bakara Sûresi ile başlayıp Âdiyât Sûresi ile bitmekte ve baz alınan yazma nüshaya göre farklılık arz edecek biçimde Kur'an'ın tamamına yakın denebilecek oranda garib kelimeler tefsir edilmektedir. Bu açıdan eser Kur'an kelimelerinin önemli bir kısmının lügavî tefsiri olarak kabul edilebilir.

Garibü'l-Kur'an incelendiğinde çok özlü ve kısa açıklamaları içerdiği görülmektedir. Bu yönüyle ansiklopedik ve öz bir yapıya sahiptir. Eserin tefsir metodunu şu şekilde belirlemek mümkündür: Önce ilgili kelimenin müterâdifini belirtmek suretiyle anlamı verilir. Ardından hangi lehçe/dile³³ ait olduğu

²⁷ Bulut, Ali, "Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbas'a Nisbet Edilen Üç Eser", s. 282.

²⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 156; Bulut, Ali, "Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbas'a Nisbet Edilen Üç Eser", s. 296; Müsâid b. Süleymân, *et-Tefsiru'l-Liğavî li'l-Kur'âni'l-Kerim*, s. 329-332.

²⁹ Bulut, Ahmet, "Kur'an'a Dair Eserler-I", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 4, cilt: 4, yıl:4, 1992, s. 132; Bulut, Ali, "Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbas'a Nisbet Edilen Üç Eser", s. 282.

³⁰ Bulut, Ahmet, "Kur'an'a Dair Eserler-I", s. 133; Bulut, Ali, "Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbas'a Nisbet Edilen Üç Eser", s. 282.

³¹ Cerrahoğlu, İsmail, "Tefsirde Atâ b. Ebi Rebâh ve İbn Abbâs'dan Rivâyet Ettığı Garibü'l-Kur'an'ı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XXII, yıl: 1978, s. 25-104 (Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 200/815)'ın *Liğâtü Kabâilü'l-Arab* isimli eseriyile karşılaştırmalı); Muhammed İbrahim Selim, *Garibü'l-Kur'an*, Kâhire, ts.; Salâhuddin el-Muneccid, *Kitâbu'l-Liğât f'l-Kur'an* Kâhire-1946, Beyrût-1972, 1978, Bulut, Ahmet, *Garibü'l-Kur'an*, Kâhire,1993; Bulut, Ahmet, *Abdullah b. Abbâs ve Garibü'l-Kur'an'ı*, İstanbul-1976, Bursa, 1986. Bu bilgiler için bkz.: Bulut, Ahmet, "Kur'an'a Dair Eserler-I", s. 134; Bulut, Ali, "Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbas'a Nisbet Edilen Üç Eser", s. 282-283,

³² Örnek:

<http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=1037&session=ABBBVFAGFGFHAAWER&fkey=2&page=1&option=1>

³³ Yer verilen lehçeler: Amâlika, Âmir b. Sa'sa'a, Bahr, Benû Hanife, Ceys, Cürhüm, Cüzâm, Enmâr, Eş'âr, Evs, Ezd, Ezdşenûe, Gassân, Gatafân, Hadramevt, Has'am, Hazrec, Hicâz, Himyeriyye, Huzâ'a, Kays b. Aylân, Kinâne, Kinde, Kureys, Lahm, Medyen, Mezhic, Sa'dü'l-Aşîre, Sebe, Sedûs, Sakîf, Sa'leb, Tayy, Temîm, Umân, Yemen.

belirtilir. Eserde lehçe manasında “lügat” kelimesi kullanılmaktadır (bi lügati Kureyş, bi lügati Hind v.b). Eserin *el-Lügât fî'l-Kur'ân* olarak da isimlendirilmesi muhtemelen böyle bir sebebe dayanmaktadır. Çünkü eser adeta *Lehçeler Sözlüğü* niteliğindedir. Bu durum Kur'ân tefsiri kadar Arap filolojisi için de önemlidir.³⁴ Kelimenin tefsirinde, şayet varsa farklı okunuşlar da zikredilir ve hareke farklılıklarına göre ilgili kelimenin hangi lehçe/dilde hangi anlamı aldığı belirtilir. Yine bazen ilgili kelime Kur'ân'ın başka yerlerinde de aynı anlamda kullanılıyorsa ona vurgu yapılır. Nihayet mevcut kelimenin tefsiri bitirilir ve başka bir kelime ya da ifadeye geçilir.

2. İbn Abbâs (ö. 68/687) - Mesâilü Nâfi' b. el-Ezrak

Bu eserin en özgün yanı Abdullah İbn Abbâs'ın tamamen kendiliğinden gelişen bir ortamda Kur'ân ayetleri hakkında kendisine sorulan 200 kadar soruya sözlü olarak ve Arap şüirinden istişhâdla verdiği cevaplardan teşekkül etmiş olmasıdır. Süyûtî'nin *el-İtkân*'ında yer verdiği bir rivâyete göre İbn Abbâs, Kâbe'nin avlusunda bazı insanlarla beraber Kur'ân'ı tefsir etmekteyken oraya Nâfi' İbnü'l-Ezrak ve Necdet b. Uveymir gelirler. İbn Abbâs'a Kur'ân'a dair bazı sorular soracaklarını ancak Kur'ân'ın apaçık bir Arapça'yla nâzil olması nedeniyle Arap şüirinden istişhâdla cevap vermesini beklediklerini ifade ederler. İbn Abbâs'ın kendisini imtihan etmek isteyen bu kişilere dilediklerini sorabileceklerini söylemesi üzerine soru-cevap diyalogu başlar ve uzayıp gider.³⁵ Bu olay İbn Abbâs'ın şüire vukûfiyet ve onu Kur'ân tefsirinde kullanma mahâretini göstermesi bakımından önemlidir.³⁶

Kur'ân'ın gariblerinin şüire nasıl tefsir edildiğini araştırmak isteyenler için vazgeçilmez bir eser olan *Mesâilü Nâfi' b. el-Ezrak*; İbnü'l-Enbârî (ö. 328/939)'nin *el-Vakf ve'l-İbâdâ'sı*³⁷ ile Taberânî (ö. 360/970)'nin *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'inin³⁸ içinde kısmen, Süyûtî'nin *el-İtkân*'ında 190 madde olarak yer almaktadır ki, Süyûtî, çok bilindiği için meşhur on maddeye de burada yer vermediğini söylemektedir.³⁹ Yine M. Fuâd Abdülbâkî'nin 1950 yılında Mısır'da

Yer verilen diller: Berberice, Farsça, Habeşçe, İbrânice, Kıbtice, Nebâtice, Rumca, Çince, Süryânice. bkz.: Bulut, Ahmet, “*Kur'ân'a Dair Eserler-I*”, s. 133.

³⁴ Gümüş, Sadreddin, “Garibü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5-6, 1987-1988, s. 21.

³⁵ es-Süyûtî *el-İtkân*, s. 259.

³⁶ Gümüş, “*Garibü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu*”, s. 19.

³⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Beşâr el-Enbârî (ö. 328/939), *Kitâbu İzâbi'l-Vakf ve'l-İbâdâ fî Kitâbillâhi Azze ve Celle*, (Thk.: Muhyiddi Abdurrahmân Ramazan), Mecmau'l-Lügati'l-Arabîyye, Dimaşk, 1971, II, 75-98; es-Süyûtî *el-İtkân*, s. 258-281.

³⁸ Hâfız Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî (ö. 360/970), *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, (Thk.: Hamdi Abdülmecid es-Selefi), Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, trs., X, 304-312 (no: 10597).

³⁹ es-Süyûtî *el-İtkân*, s. 258-281.

yayımladığı *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'an Müstabracen min Sabîbi'l-Buhârî* isimli eserinin sonunda tam metin olarak yer almaktadır.⁴⁰ Gerek yazmalar halinde, gerekse başka eserlerin içinde bölümler halinde yer alan bu diyaloglara *el-Î'câzî'l-Beyânî li'l-Kur'an ve Mesâilü Nâfi' b. el-Ezrak* adlı eserinde Âişe binti Abdîrahmân⁴¹ açıklamalı olarak genişçe yer vermiştir.

Bu sözlüğün tefsir metodunu şöyle belirleyebiliriz: “... أَخْبِرْنِي عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى /Allah Taâlâ'nın şu sözünün anlamını söyle” formundaki bir ifade ile söze başlanarak açıklanması istenen kelime zikredilir. Hemen ardından İbn Abbâs kelimenin anlamını bildirir. Karşılıklı konuşmada sıra Nâfi' b. el-Ezrak'tadır. “ و ؟لَ تَعْرِفُ الْعَرَبُ ذَلِكَ /Araplar bunu biliyorlar mı?” şeklinde bir soru sorarak şiirle cevap verilmesini istemektedir. Bunun üzerine İbn Abbâs'da “ أَمَّا سَمِعْتَ قَوْلَ الشَّاعِرِ /Evet, falan şairin şöyle dediğini sen duymadın mı?” diyerek bir beyit okur. İki yüz konu bu tarz bir konuşma ile sıralanarak devam etmektedir. Bütün konuşmalarda aynı kalıplaşmış ifadeler kullanılmaktadır.

3. Ebû Ubeyde (ö. 209-210?/824) - Mecâzü'l-Kur'an

Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın *Mecâzü'l-Kur'an*'ı, hem adındaki “mecâz” kelimesi, hem de eserin içinde yoğun olarak kullanılan “ve mecâzühü” ifadesinden ötürü Kur'an'daki mecâz sanatlarını açıklayan bir telif olduğu zannedilebilmektedir. Hâlbuki eser incelendiğinde Ebû Ubeyde'nin mecâz lafzını belâgat ilmindeki hakikat karşısı anlamında değil; tefsir, te'vîl, mana, garîb ve takdîr vb. anlamlarda kullandığı görülmektedir. Ayrıca o, mukaddimede mecâz ile neleri kastettiğini de örnekleriyle birlikte kendisi uzun uzun açıklamaktadır.⁴² Bazı kaynaklarda gerek *Mecâzü'l-Kur'an*, gerekse müellifi hakkında olumlu-olumsuz ifadeler yer almaktadır. Bizim ilgimiz daha çok eserin tefsir tekniği hakkında olacağından bu konuda kısaca şunları ifade edebiliriz:

Ebû Ubeyde özellikle sivri dilli, Yahûdî asıllı ve düşük ahlâklı oluşu gibi şahsî kusurlarla ithâm edilmiştir. İtikâdî fikirlerinin bozukluğu, Kur'an kıraatının lahn içermesi ve Kur'an'ı kendi görüşüyle serbestçe tefsir etmesi gibi ilmi

⁴⁰ Cerrahoğlu, İsmail, “Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XVII, Ankara, 1969, s. 57.

⁴¹ Âişe binti Abdîrahmân, *el-Î'câzî'l-Beyânî li'l-Kur'an ve Mesâilü Nâfi' b. el-Ezrak*, Kâhire, 1987.

⁴² Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824), *Mecâzü'l-Kur'an*, (Hazırlayan: M. Fuâd Sezgin), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, ts., I, 8-16. Ayrıca bkz.: Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, I, s. 267; Wansbrough, John, “Majâz al-Qur'an: Periphrastic Exegesis/Mecâzü'l-Kur'an: Dolaylı Anlatım”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev.: Orhan Atalay), yıl: 2004, sayı: 21, s. 264-302.

nedenlerden de eleştiri almış, Ferrâ (ö. 207/822), Asmaî (ö.216/831) gibi çağdaşları ve daha sonrakiler tarafından bazı hücumlara maruz kalmıştır. Hatta Ebû Hâtîm es-Sicistânî (ö.277/890), onun eserinin okunmasını dahi helâl görmemiştir.⁴³ Bu olumsuz tavırlara karşın Câhız (ö.255/869) ve Müberred (ö. 285/898) gibi zatlar onu övmüşlerdir. Buna ilave olarak Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 223/837), Buhârî (ö. 256/869) ve İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922) gibi nice müellifler de eserlerinde ondan çokça istifade etmişlerdir.⁴⁴

Kur'ân araştırmacısı için *Mecâzî'l-Kur'ân*'ın önemi onun garîbü'l-Kur'ân türü eserlerin, yani tefsir kitaplarının ilk nüvelerinden olmasıdır. *Mecâzî'l-Kur'ân*, M. Fuâd Sezgin tarafından yayına hazırlanmış olup iki cilt halinde elimizde bulunmaktadır. Müellifinin Kur'ân'da Arapça'dan başka bir kelimenin kesinlikle olamayacağı temel düşüncesiyle⁴⁵ kaleme aldığı eser uzunca bir mukaddime ile başlayıp sure tertibine göre gerekli görülen ayetlerdeki garîb kelimeleri açıklamaktadır. Eserin tamamında dilbilimsel bir açıklama tarzı hâkimdir. Ayetin ayet, hadis, sebep-i nüzûl, şiir, kırâat ve tarih bilgisinden yararlanma durumlarında yine kelimenin anlamını açıklama bağlamında bunlara yer verilmektedir. Şiirleri ve meselleri oldukça fazla kullanılmaktadır. Eser kelimenin müterâdif, ezdâd, deyim ve terim anlamlarının bilinmesinde de önemli bir yere sahiptir. Rivâyetlerin tercihinde ilgili rivâyetin sahîh olup olmaması değil, filolojik bir katkı yapıp yapmaması önemli rol oynamaktadır.

İbn Kuteybe (ö. 276/889) - Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân

Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe'nin *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* adlı eserini yine onun *Te'vîli Müşkîli'l-Kur'ân*'ı ile birlikte düşünmemiz gerekmektedir. Çünkü *Garîbü'l-Kur'ân* adlı eser, *Te'vîli Müşkîli'l-Kur'ân*'ın devamı ve tamamlayıcısı niteliğindedir. Kimi araştırmacıya göre iki eser ilk önce beraber yazılmış, sonraki redaksiyonda müellif tarafından garîb kelimelere münhasır bir eser haline getirilmiş,⁴⁶ kimisine göre ise iki kitap ayrı ayrı telif edilmiştir.⁴⁷ Ama hangi sırayla yazılmış olmalarındansa, birbiriyle sıkı bir irtibat içinde olmaları daha önemlidir. Zira *Garîbü'l-Kur'ân* sıklıkla *Te'vîli Müşkîli'l-Kur'ân*'a atfta

⁴³ Geniş bilgi için bkz.: *Mecâzî'l-Kur'ân*, M. Fuâd Sezgin'in Mukaddimesi, s. 14; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 264; Bulut, Ali, "Ebû Ubeyde'nin Mecâzü'l-Kur'ân'ına Yönelik Bazı Eleştiriler", *Nüşba: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, yıl: 4, sayı: 15, Güz 2004, s. 66-71; Yerinde, Adem, "Mecâzü'l-Kur'ân'ı Çerçevesinde Ebû Ubeyde'nin Tefsirciliği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 19, yıl: 2009, s. 160-163.

⁴⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 265-266; Yerinde, "Mecâzü'l-Kur'ân'ı Çerçevesinde Ebû Ubeyde'nin Tefsirciliği", s. 163-164.

⁴⁵ Ebû Ubeyde, *Mecâzî'l-Kur'ân*, I, 17.

⁴⁶ Varol, Hüseyin, "İbn Kuteybe ve Eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: VI, Erzurum, 1986, s. 149.

⁴⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 273; Cerrahoğlu, İsmail, "Garîbü'l-Kur'ân", s. 380-381.

bulunup “*قَدْ ذَكَّرْنَا فِي الْمَشْكَلِ*”/Müşkil’de bunu anlatmıştık” cümlesiyle oraya müracaat edilmesini istemektedir. Dolayısıyla bu eserden yararlanmak isteyen bir Kur’ân araştırmacısı diğer eseri de göz önünde bulundurmamak durumundadır.

İbn Kuteybe’nin bu lügatinin tanzim, tertip ve düzen itibarıyla hocası Câhız’ın kitaplarından daha üstün olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca bu eser büyük ölçüde Ebû Ubeyde’nin *Mecâzî’l-Kur’ân*’ı ile Ferrâ’nın *Meâni’l-Kur’ân*’ından istifade edilerek oluşturulmuştur. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), Kurtubî (ö. 671/1272) ve Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) gibi kendisinden sonra gelen alimler ondan çokça istifade etmişlerdir.⁴⁸

Eserin mukaddimesinde müellifin kendi ifadelerinden anladığımızı göre o, eserini yazarken hadis, nahiv ve isnâdlardan arınmış kısa, özlü ve hacmi fazla olmayan bir kitap hazırlamayı amaçlamıştır. Bunun yanı sıra çok kullanıldığından dolayı manası bilinen kelimelere hiç değinmediğini, az kullanılan kelimeler üzerinde durmak istediğini de belirtmiştir. Eğer selefin yaptığı gibi nakillere ve ihtilâflara yer veren bir kitap yazarsa sözü uzatmış, kitabın hacmini artırmış, neticede onu ezberlemek isteyenlerin ümidi kırılmış ve öğrencilerin arzusundan uzaklaşmış olunacağı kaygısını daima taşıdığını dile getirmiştir. Eser büyük ölçüde müfessirlerin ve edebiyatçıların görüşlerine dayanmaktadır.⁴⁹

İbn Kuteybe’nin *Garîbü’l-Kur’ân*’ı kendisinden önceki eserlerden farklı olarak doğrudan tefsire geçmeyerek Allah’ın isim ve sıfatlarının manaları ile Kur’ân’da çok bilinen bazı lafızları açıklayarak başlar. Ardından mushaf tertibine göre surelerdeki garîb kelimeleri açıklamaya geçer. Kitabın ana hedefi garîb kelimeleri anlam yönünden tahlil etmektir. Bunun için kelimelerin lügat ve terim anlamlarını, müterâdif ve ezdâdını vermeye gayret etmektedir. Manasını açıkladığı kelimenin zaman zaman hangi Arap kabilesinin lehçesine ait olduğunu da bildirir. Eserde şiirle istişhâda sıkça rastlamak mümkündür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi geniş manalar içeren kelimeleri açıklamayıp bir önceki eseri olan *Te’vîlü Müşkîli’l-Kur’ân*’a bakılmasını istemektedir.

Sicistânî (ö. 330/941) - Garîbü’l-Kur’ân

Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) el-Uzeyzî es-Sicistânî (ö. 330/941)’nin eseri *Garîbü’l-Kur’ân*, *Nüzheti’l-Kulûb*, *Nüzheti’l-Mekerûb*, *et-Tıbyân fî Tefsîri Garîbi’l-Kur’ân* gibi isimlerle anılmaktadır. Biz çalışmamız boyunca bu eseri *Garîbü’l-Kur’ân/Nüzheti’l-Kulûb* şeklinde ifade edeceğiz. Çünkü incelemeye

⁴⁸ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*, (Thk.: Seyyid Ahmed Sakar), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 1978, Muhakkikin Mukaddimesi, I, 1-4.

⁴⁹ İbn Kuteybe, *Garîbü’l-Kur’ân*, Müellifin Mukaddimesi, I, 3; Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe Tefsir Anlayışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 98-99.

esas aldığımız baskıda da buna yakın bir isimlendirme bulunmaktadır.⁵⁰ Zerkeşi ve Suyûti'nin değerlendirmesine göre Sicistânî'nin *Garîbü'l-Kur'ân*'ı kendi türü içinde "en meşhur" olanıdır.⁵¹

Müellifinin mukaddimede de belirttiği gibi eser alfabetik sisteme göre tanzim edilmiş ve bu yapılırken öğrencilere ve ilgilenenlere kolaylık sağlanması amaçlanmıştır. *Garîbü'l-Kur'ân* sahasındaki ilk alfabetik eser olan bu sözlükte kullanılan harf sistemi bugün alışık olduğumuz mevcut sisteme göre biraz farklıdır. İlk defa sure tertibinden alfabetik tertibe bu eserle geçilmiştir. Zira Sicistânî *Kur'ân*'daki garîb kelimeleri *elif* harfinden başlayarak sıralarken önce fetha, sonra ötre, sonra da esreli *elif* ile başlayan kelimeleri; ardından fetha, ötre ve esreli *bâ* harfi ile başlayan kelimeleri sıralayarak bu şekilde *yâ* harfinde bitirmektedir. Eserde kelimeler kök harflerine göre değil, ziyâdeli harflere göre yani ayette geçtiği şekliyle ele alınmaktadır. Kelimenin başında elif-lâm takısı olmasına itibar edilmemektedir. Örneğin "er-râsihûn" kelimesini bulmak isteyen bir araştırmacı *fethah râ bâbına* bakmalıdır.

Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-Vefyyât* adlı eseri ile Suyûti'nin *el-İtkân*'ında Sicistânî'nin *Garîbü'l-Kur'ân*'ı hazırlamak için on beş yıl uğraştıktan sonra İbnü'l-Enbârî'ye sunduğu ve onun da esere bazı ilavelerde bulunduğu dair bir bilgi yer almaktadır.⁵² Bu bilgi eserin titizlikle hazırlandığını göstermesi bakımından önemlidir ve araştırmacılar için onu seçkin kılmaya kâfidir. Eserin önemli özelliklerinden birisi de kelimelerin anlamlarını kısa ve özlü olarak yapması, gerekli yerlerde hadislerden de istişhadda bulunmasıdır.

Herevî (ö. 401/1011) - Kitâbü'l-Garîbeyn

Ebü Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî el-Bâşânî (ö. 401/1011)'nin günümüze ulaşan eseri *Kitâbü'l-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadis* kendi alanında orijinal bir kitaptır. Zerkeşi eseri bu alanda telif edilen eserlerin en önemlilerinden biri olarak görülüp *el-Burbân*'ında zikretmiştir.⁵³ Kâtip Çelebi de *Kitâbü'l-Garîbeyn* için ayrı bir başlık altında geniş bilgi vermektedir.⁵⁴ Herevî'nin bu eseri telif etmesinde onun lügatçilik yönünün de katkısı olduğunu ifade edebiliriz. Kaynaklarda anlatıldığına göre o, *Tebzîbü'l-Lüğa* adlı Arapça lügatin

⁵⁰ Ebü Bekr Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî (ö. 330/941) *Garîbü'l-Kur'ân elmüsemma bi Niizheti'l-Kulüb*, Heyet, Mektebetü ve Matba'atü Muhammed Ali Sabih ve Evlâdüh, Meydânü'l-Ezher, 1963.

⁵¹ Zerkeşi, *el-Burbân*, s. 204; Suyûti, *el-İtkân*, s. 239.

⁵² Salâhuddîn b. Halil es-Safedî (ö. 946/1367), *el-Vâfi bi'l-Vefyyât*, (Thk.: Ahmed el-Arnâût-Türkî Mustafâ), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 2000, IV, 70-71; Suyûti, *el-İtkân*, s. 239. Ayrıca bkz.: Cerrahoğlu, İsmail, "Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, s. 144-145.

⁵³ Zerkeşi, *el-Burbân*, s. 204.

⁵⁴ Kâtip Çelebi, *Kesfî'z-Zünün*, II, 1209.

müellifi Ezherî (ö. 370/980)'den lügat dersleri almış, onunla dostluk kurmuştur. Hatta Herevî, Ezherî'ye olan yakınlığı ve onunla oluşturduğu arkadaşlığı nedeniyle ilim çevrelerince "Sâhibü'l-Ezherî/Ezherî'nin dostu" olarak da anılmaktadır.⁵⁵ Eser incelendiğinde Herevî'nin hocası Ezherî'yi ve onun da hocası İbn Arafâ'yı sık sık zikrettiği görülmektedir.

İsminden de anlaşılabilceği gibi eser garîb kelimeleri sadece Kur'ân'da geçtiği şekli ile ele almakla yetinmeyip aynı kelimenin hadislerdeki kullanımlarını beraberce ele almakta ve *kitâb-bâb* başlıkları altında kök harflarına göre alfabetik bir sıralamaya sokarak onları anlam ve i'râb yönüyle açıklamaktadır. Eser ayet ve hadisteki garîb kelimeyi birlikte ele alması yönüyle özgün olup kendi alanında ilktir. Dolayısıyla ilim çevrelerince haklı bir şöhrete de sahiptir.⁵⁶

Râğîb el-İsfehânî (ö. 502/1108) - el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân

Kur'ân kavramlarıyla ilgili hemen hemen her çalışmada Râğîb el-İsfehânî'nin *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân* isimli eserinden faydalanılmaktadır, gelecekte de faydalanılacaktır. Bunun ya müellifin ya da eserin üstünlüğüne bağlı bir takım sebepleri olabilir. Meselâ Zerkeşi ve Süyûtî *el-Müfredât*'ı garîbü'l-Kur'ân türü içindeki eserlerin "en güzeli" olarak tanımlamaktadırlar.⁵⁷ Bu ve benzer övücü ifadeleri bir yana bırakacak olursak onun garîbü'l-Kur'ân'lar arasında ayrı bir yerinin ve orijinalitesinin olduğunu ve bu tarz eserler içinde bir dönüm noktası oluşturduğunu söylememiz isabetli olacaktır.⁵⁸ *el-Müfredât* alfabetik dizimi esas alan garîbü'l-Kur'ân'ların en gelişmişisi olmakla ayrı bir yere sahiptir. Râğîb eserin mukaddimesinde kelimenin kök harflerini esas almak suretiyle alfabetik tertibe dayanan bir kitap yazmayı tasarladığını kendisi bizzat ifade etmektedir.⁵⁹ *el-Müfredât*'ın bir başka özelliği de az sayıdaki garîb kelimeleri açıklamakla yetinmeyip Kur'ân lafızlarının neredeyse tamamını içeren kapsamlı bir sözlük oluşudur. "Neredeyse tamamı" diyoruz, çünkü gerek sözlükçülük tekniği ve gerekse içerik bakımından birtakım eleştirilere⁶⁰ de maruz kalan eser, Kur'ân'da kullanılmayan bazı kelimelere yer vermekte ve Kur'ân'da olan bazı

⁵⁵ Şihâbüddîn Ebî'l-Fellâh İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1678), *Şezerâtü'l-Zeheb fî Abbâri men Zeheb*, (Thk.: Abdülkâdir el-Arnâvüd-Mahmûd el-Arnâvüd), Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1986, 8; Ahmed Muhammed el-Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (Thk.: Süleymân b. Sâlih el-Huzey), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1997, s. 95, md. 125.

⁵⁶ Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî (ö. 401/1011), *Kitâbü'l-Garîbeyn fî'l-Kur'ân ve'l-Hadis*, (Thk.: Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Riyâd, 1999; Demirci, Muhsin, "Herevî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, s. 220-221.

⁵⁷ Zerkeşi, *el-Burhân*, s. 204; Süyûtî, *el-İtkân*, s. 239.

⁵⁸ Kara, Ömer, "el-Müfredât", *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006, s. 504.

⁵⁹ Râğîb, *el-Müfredât*, Musannifin Mukaddimesi, s. 6.

⁶⁰ Bu eleştirilerin bazıları için bkz.: Muhammed b. Abdurrahmân el-Humeyyis, "er-Râğîb el-İsfehânî'nin el-Müfredât'ındaki Bazı Te'villere Eleştirel Bir Yaklaşım", (Çev.: Hasan Keskin), *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: VIII/1, Haziran-2003, s. 403-416.

kelimeleri de dışarıda bırakmaktadır.⁶¹ Dahası eserde “ze-he-be” gibi manası herkesçe malum olan bir kelimenin hangi gerekçe ile Kur’ân’ın garîbleri arasında sayıldığını anlamak da zor gözükmektedir. Eserde garîb kelimelerin kısa anlamı verilip bırakılmamış, Kur’ân’da yer alan bütün türevlerinin kullanıldığı ayetlere ve anlamlarına yer verilmiştir. Eser bu yönleriyle garîbü’l-Kur’ân geleneğini aşan bir Kur’ân sözlüğü modeli ortaya koymaktadır.⁶²

el-Müfredât’ın bu genel özelliklerinden sonra onun metodunu şöyle belirtmek mümkündür:⁶³ Alfabetik sıraya göre dizilen bir kelimenin etimolojik incelemesi yapıp anlamı verildikten sonra, türevlerinin kullanıldığı ayetler zikredilmektedir. Hadisler, şüirler ve özlü sözlerden istişhâd edilirken “kile, füssira, ubbira, hummile” gibi ifadeler kullanılmaktadır. Fakat müellifin rivâyetler arasından hangisini tercih ettiği açıkça belirtilmemektedir. Râğîb örneğin “s-d-k” maddesinde olduğu gibi bazı kelimeleri açıklarken *ez-Zerîa ilâ Mekârimi’ş-Şerîa* isimli eserine atıf yapmaktadır. Kelimenin dilbilimsel açıklamasına ilişkin olmayan ve ahlâkî içerikli konular hakkında bilgi edinilmesi için böyle yaptığı düşünülebilir. Dolayısıyla kelime hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyenlerin bu esere müracaat etmeleri gerekmektedir. Yine mukaddimede belirttiği gibi o, lafızlar arası münâsebetlere kitabın hacminin elverdiği ölçüde değinebilmiş, kelimeler arasındaki anlam birliği ve farklarını inceleyen fûrûk⁶⁴ türü bir kitabı *el-Müfredât*’ın akabinde kaleme alacağını belirtmiştir.⁶⁵

Kur’ân’daki bir kelimenin anlamını öğrenmek isteyen bir kimsenin *el-Müfredât*’ı görmezden gelmesi düşünülemez. Ancak, özellikle öğrencilerin ve alanlarında henüz deneyimli olmayan araştırmacıların bu eserin kullanımında yaygın bir hata yaptıklarını söyleyebiliriz. Şöyle ki; garîbü’l-Kur’ân türü eserlerin telif edilmeye başlandığı hicri ikinci asır ile Râğîb’in yaşadığı beşinci asır arasındaki üç asırlık uzun zaman diliminde vücuda gelmiş eserlerden maalesef müstağni kalınmaktadır. Hâlbuki ilk eserler sonrakilere nazaran öncelik sahibidirler. Kanaatimizce bu hataya düşülmesindeki en önemli etken *el-Müfredât*’ın bugün alışık olduğumuz tarzda alfabetik bir sözlük olarak

⁶¹ Kara, “el-Müfredât”, *DİA*, XXXI, s. 504.

⁶² Kara, “el-Müfredât”, *DİA*, XXXI, s. 504; ayrıca bkz.: Demirci, Muhsin, “er-Râğîb el-İsfahânî ve Tefsiri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5-6, 1987-1988, s. 206.

⁶³ Ayrıca bkz.: Yolcu, Mehmet, “Râğîb el-İsfahânî ve el-Müfredât Fî Garîbi’l-Kur’ân’ı”, *Hikmet Yürüdü*, yıl: 1, sayı: 1, Ocak-2008, s. 129-130.

⁶⁴ Furûk; Arapça kelimelerin anlam ve kullanım farklarını ifade eden terim, bu farklara dair eserlerin ortak adı. Kılıç, Hulusi, “Furûk”, *DİA*, XIII, İstanbul, 1996, s. 222-223.

⁶⁵ er-Râğîb, *el-Müfredât*, Mukaddime, s. 6. Müellifin yazacağını belirttiği bu eserin akıbeti bilinmemektedir. Bkz.: Kara, Ömer, “Râğîb el-İsfahânî”, *DİA*, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 400.

hazırlanmış olmasının sağladığı kullanım kolaylığıdır. Ancak bir eserin mühim ve meşhur oluşu, emsalleri içinde onu en başa yerleştirmemelidir.

Ebû Bekir er-Râzî (ö. 666/1267) - Tefsîru Garîbî'l-Kur'ân'il-Azîm

Türk asıllı olup Rey'de doğan Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666/1268)'nin eserinin tam adı *Tefsîru Garîbî'l-Kur'ân'il-Azîm*'dir. Râzî eserini lügatçilik yönünden de istifade ile hazırlamıştır. Zira müellif, Cevherî (393/1003)'nin *es-Sihâb Tâcu'l-Luga ve Sihâbu'l-Arabiyye* isimli eserini en çok kullanılan kelimeleri ele alarak *Muhtâru's-Sihab* adıyla kısaltan biridir. Râzî Cevherî'den aldığı kelime tertibini *Tefsîru Garîbî'l-Kur'ân'il-Azîm*'de de kullanmıştır. Bu tertibde *bâb-fasıl* ilişkisi esas alınmakta olup kelimenin ziyadeli harflerine değil, asıl harflerine itibar edilmekte ve kelime son harfine göre sıralamaya konmaktadır. Son harf daima *bâb*, ilk harf ise *fasıl* olmaktadır. Örneğin “şirk” kelimesini bulmak istediğimizde önce “bâbu'l-kâf”, sonra “faslü's-şîn” başlıklarını bulmamız gerekmektedir. Daha önce Cevherî tarafından kullanılan bu metod hiç şüphesiz Râzî'ye diğer metodlardan daha kullanışlı gelmiş olmalıdır. Eser bu yönüyle garîbü'l-Kur'ân'lar içinde kelimenin son harfine göre tertiplenen ilk eser olma özelliği taşımaktadır.

Râzî *Tefsîru Garîbî'l-Kur'ân'il-Azîm*'in mukaddimesinde talebelerin ve bazı Kur'ân hafızlarının istekleri üzerine Kur'ân'daki bütün garîb kelimeleri ihtiva eden, tekrarlardan uzak, muhtasar bir eseri, kullanımı kolay ve güzel bir tertib ile kaleme aldığını ifade etmektedir. Yazar eserin anılan özellikleri sayesinde bu sahada yazılanlar içinde mümeyyiz bir vasfa sahip olmasını da arzu etmektedir.⁶⁶ Bu da eser telif edilirken gerek metod, gerek muhteva yönüyle o günün ilim çevrelerinin ihtiyacını karşılamayı amaç edindiğini göstermektedir. Eser bugün için de alanında önemli boşluğu doldurmaktadır. Kıraatlara dair yapılan açıklamalara bakılınca eserde kıraat konusu ayrı bir önem arz etmektedir. Müellifin kıraatlara nasıl yaklaştığını yine kendi mukaddimesinden öğreniyoruz: “Eserimin neresinde ‘Meşhur olarak okundu’ veya ‘Bu kıraat meşhurdur’ demişsem o kârî yedi imamdandır. Sadece ‘Okundu’ dediğimde kârî yedi imamın dışındandır...”⁶⁷

Tefsîru Garîbî'l-Kur'ân'il-Azîm'de yukarıdaki tertib üzere 1600 civarında kelime ele alınmaktadır. Kelimeler açıklanırken önce kelimenin anlamı belirtilmekte, bu anlamı destekleyen veya farklılık arzeden hadis, şiiir, kıraat farklılıkları ve diğer görüşlere gayet sade bir anlatım üslubu içinde yer

⁶⁶ Zeynüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666/1267), *Tefsîru Garîbî'l-Kur'ân'il-Azîm*, (Thk.: Hüseyin Elmalı), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1997, s. 81.

⁶⁷ Râzî, *Garîbî'l-Kur'ân*, s. 82.

verilmektedir. Tekrardan kaçınmaya özen gösterilen eserde bir kelimenin anlamı daha önce açıklanmışsa mutlaka oraya atıf yapılarak tekrara düşülmeme prensibine riayet edilmektedir.⁶⁸

Semîn el-Halebî (ö. 756/1335) - Umdetü'l-Huffâz

Garîbü'l-Kur'ân sahasında yazılan eserlerin “en hacimli” olarak nitelendirilebilecek Kur'ân sözlüğü *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrâfi'l-Elfâz* isimli eser olup müellifi Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm es-Semîn el-Halebî en-Nahvî eş-Şâfi'î (ö. 756/1335)'dir. Elimizdeki baskı dört ciltten oluşmaktadır. Daha önce incelediklerimiz bu kadar geniş hacimli değillerdi. Müellif, *Umdetü'l-Huffâz*'ın mukaddimesinde Râgıb'ın *el-Müfredâf*'ında görülen eksiklikleri giderme iddiasında bulunmaktadır. Ona göre önceki müelliflerin bu alanda yazdıkları eserler “güzel” olmakla birlikte çok kısa oldukları için maksadı anlatmada yetersiz kalmaktadırlar. Râgıb'ın eseri diğerlerine oranla biraz geniş sayılabilir. Ancak Râgıb'ın bu eserdeki hatası Kur'ân'da zikri geçen pek çok kelimeyi, manalarının bilinmesine şiddetle ihtiyaç olduğu halde kitabına almayıp, aksine Kur'ân'da olmayan birtakım kelimeleri almış ve eserinde şâz kırâatlarla yer vermiş olmasıdır. Müellif bu tenkitlerinin akabinde kendi eserini kısa tutmayacağını, tek tek açıklayarak önceki müfessirlerin hatalarını tekrarlamayacağını dile getirmekte ve eserde uygulanacak olan alfabetik yöntemi örneklerle birlikte okuyucuya sunmaktadır. Dolayısıyla *Umdetü'l-Huffâz*'ı Râgıb'ın *el-Müfredâf*'ının tamamlayıcısı ve kritiği olarak görmek hatalı bir bakış açısı olmasa gerektir.⁶⁹

Semîn'in Umdetü'l-Huffâz'da takip ettiği metodu şu şekildedir: Kök harfleri baz alınarak ilk harfe göre alfabetik sırayla ele aldığı kelimenin anlamını belirttiikten sonra ayetlerdeki kullanımını gösterir. Dilcilerden nakillerde bulunur. Özellikle Râgıb'ın görüşü ile kendi görüşünü karşılaştırmalı olarak sunmaya dikkat eder ve “kâle er-Râgıb: Kultü: / Râgıb şöyle der, ben de böyle diyorum” kalıbını sık sık tekrarlar. Semîn, başta Râgıb olmak üzere eserinin tamamında pek çok alimi cesurca tenkit etmekte eserini bir eleştiri kitabına dönüştürmektedir. Eserde ayet, hadis ve şiirle istişhâda çokça rastlamak mümkün olup özellikle şiir yönüyle çok zengindir. Muhakkik eserde kullanılan

⁶⁸ Eser hakkında daha fazla bilgi için ayrıca bkz.: Hüseyin Elmalı, “Zeynuddin Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî – Hayatı, Eserleri ve Tefsîru Garîbi'l-Kur'âni'l-azîm’i”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: IX, İzmir, 1995, ss. 31-65; Elmalı, “Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir”, *TDV, İstanbul*, 2007 XXXIV, s. 487-488; Elmalı, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'âni'l-Azîm*'in Tahkiki, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1997.

⁶⁹ Ahmed b. Yûsûf b. Abduddâim es-Semîn el-Halebî (ö. 756/1335), *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrâfi'l-Elfâz*, (Thk.: M. Bâsil Uyûn es-Sûd), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, I, 37-40.

beyitleri numaralandırmış ve sayı 1861'e ulaşmıştır. Bu özelliği de eseri benzerlerinden ayırmaktadır.⁷⁰

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) - Tuhfetü'l-Erîb

Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344)'nin garîbü'l-Kur'ân'a dair yazdığı eserinin adı kaynaklarda *İthâfî'l-Erîb* ... şeklinde geçmekte olup⁷¹ tam adı elimizdeki mevcut baskılarda *Tuhfetü'l-Erîb bimâ fî'l-Kur'ân mine'l-Garîb* biçimindedir ve bu isimle meşhur olmuştur. Bu eser, müellifinin Endülüs'lü bir müfessir ve bir dilci olması bakımlarından önemlidir. Eser *Tuhfetü'l-Erîb bimâ fî'l-Kur'ân mine'l-Garîb* adıyla tahkikli olarak birkaç defa basılmıştır.⁷² Mevcut baskılardan bazılarını görüp inceleme imkânımız olduğu için kullanım kolaylığı, çeşitli fihristler, ilâve bilgiler ve geniş bir mukaddimeye sahip olması yönüyle Semîr el-Meczûb'un tahkik ettiği baskının⁷³ diğerlerinden daha tercihe şayan olduğunu ifade edebiliriz.

Eserin muhakkiki Semîr el-Meczûb'un tesbitine göre Ebû Hayyân *Tuhfetü'l-Erîb*'i oluştururken İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-Kur'ân*'ı ile Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî (ö. 330/941)'nin *Garîbü'l-Kur'ân/Nüzhetü'l-Kulûb* adlı kitabından büyük ölçüde yararlanmıştı. Ona göre ismi geçen eserler birbirleriyle karşılaştırıldığında aralarında büyük bir uyum göze çarpmaktadır. Üstelik Ebû Hayyân eserinde bundan hiç söz etmemektedir.⁷⁴

Ebû Hayyân bu eseri niçin telif ettiğini mukaddimede şöyle ifade etmiştir:

"Kur'ân-ı Azîz'in kelimeleri iki kısımdır. Birincisi: Semâ-arz ve üst-alt (fevketab) kelimelerinde olduğu gibi gerek Araçlarca ve gerekse sonradan Araç olanlarca manası hemen hemen müştereken bilinen kelimelerdir. İkincisi ise; anlamlarını ancak Araç dilinin inceliklerine vâkef olan ve bu alanda uzmanlaşmış şâbsıların bilebilecekleri kelimelerdir. İkinci kısımda pek çok alim eser yazmış ve adına da Garîbü'l-Kur'ân

⁷⁰ Daha fazla bilgi için bkz.: Aslan, Şükrü, "es-Semîn ve Garîbü'l-Kur'ân'daki Metodu-I", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 11, Erzurum, 1993, s. 111-121; Aslan, Şükrü, "es-Semîn ve Garîbü'l-Kur'ân'daki Metodu-II", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 12, Erzurum, 1995, s. 49-79; Hatif, Abdülaziz, "Semîn el-Halebî", *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2009, s. 492-493.

⁷¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 6; Salâhüddin es-Safedî (ö. 964/1367), *el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, (Thk.: Ahmed el-Arnâvud, Türkî Mustafa), Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, Beyrût, 2000, V, 184.

⁷² Saîd b. Mustafa, Hama, 1926; Ahmed Matlûb-Hadîce el-Hadîsî, Bağdad, 1977; Semîr el-Meczûb, Beyrût, 1983. Bkz.: Kafes, Mahmut, "Ebû Hayyân el-Endelûsî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, s. 153.

⁷³ Ebû Hayyân el-Endülûsî (ö. 745/1344), *Tuhfetü'l-Erîb bimâ fî'l-Kur'ân mine'l-Garîb*, (Thk.: Semîr el-Meczûb, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût, 1983.

⁷⁴ Ebû Hayyân, *Tuhfetü'l-Erîb*, Muhakkikin mukaddimesi, s. 36.

demişlerdir. Bu muhtasar eserimizi, ikinci kısımdaki lafızlara dayalı olarak ve mu'cem sırasına (alfabetik) göre düzenleyerek hazırlamayı amaçladık."⁷⁵

Mukaddimede müellifin de belirttiği gibi *Tuhfetü'l-Erib* oldukça muhtasar bir eserdir.⁷⁶ Müellif, eserinin böyle olması için özen göstermiştir. Bunu gerçekleştirmek için kelimelerin geçtiği ayetler belirtilmemiş; fikir ayrılığı ve şevâhide yer verilmemiş; rivâyetler sahiplerine dayandırılmamış; ayrıca kelimelerin dizilişinde kök harfler esas alınıp zâid harfler dikkate alınmamıştır. Kırâat farklılıklarına ve kabile lehçelerine çok az işaret edilmiş; genellikle tek anlam üzerinde durulmuş ve dolgu oluşturacak unsurlardan özenle kaçınılmıştır. Çünkü bu, muhtasar bir eser olup böylesinin öğrencilere daha faydalı olacağı düşünülmüştür. Örneğin "ezellehümâ" kelimesindeki ilave harfler dikkate alınmayarak kelimeye "ze-le-le" maddesinde yer verilmiş ve anlamı orada belirtilmiştir. Eserin hiçbir yerinde türevlere yer verilmediği gibi burada da verilmemiştir.

B - MEÂNÎ'L-KUR'ÂN TÜRÜ ESERLER

Meânî'l-Kur'ân da yukarıda ele aldığımız garîbü'l-Kur'ân gibi Kur'ân-ı Kerîm'i dilsel unsurlarla açıklama faaliyetlerinden biridir. "Ma'nâ"nın çoğulu olan "meânî" lafzından da anlaşılacağı gibi meânî'l-Kur'ân'lar hem ayetlerdeki kelime ve ibarelerin gerçek anlamlarını ortaya koymaya çalışır, hem de bu isim alanla ilgili olarak yazılan telif türünün adını ifade eder. Meânî'l-Kur'ân türünde eser veren müelliflere "Ashâb-ı Meânî/Meânî Yazarları" da denmektedir.⁷⁷

Meânî'l-Kur'ân türü eserler Kur'ân'ın sure tertibine uyularak yazılmış olup alfabetik sıralı sözlük değildiler. Yöntemlerindeki en belirgin özellik; bu eserlerde kelime açıklamaları, i'râb, kırâat ve şîire sıkça mürâcaat edilmesidir. İlk dönemlerde yazılan tefsirlerin isimlerinde "tefsîr" ya da "te'vil" kelimeleri yerine "meânî" kelimesinin tercih edilmesi bu tür eserlerde tamamen filolojik unsurlara yer verilmesinden kaynaklanmaktadır.⁷⁸

"Konuları ele alışları ve yazım teknikleri açısından garîbü'l-Kur'ân türü eserlerle meânî'l-Kur'ân'lar arasında ne fark vardır?" şeklinde bir sorunun sorulması gerekir. Buna şöyle cevap vermek mümkündür: Garîbü'l-Kur'ânlar'ın

⁷⁵ Ebû Hayyân, *Tuhfetü'l-Erib*, Muhakkikin mukaddimesi, s. 40. *Tuhfetü'l-Erib*'in alfabetik sıralı bir eser oluşunu yayına hazırlayanların tasarrufu olduğu da ifade edilmektedir. Bkz.: Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *DİA*, X, s. 153. Ancak müellifin mukaddimede yer alan ve yukarıda da verdiğimiz sözleri dikkate alındığında bu bilginin doğruluğu tartışmalı duruma düşmektedir. Eserin muhakkiki Semîn el-Meczûb da kendi mukaddimesinde buna işaret etmektedir. Bkz.: Muhakkikin mukaddimesi, s. 35.

⁷⁶ Müellifin mukaddimesi, s.

⁷⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, s. 415.

⁷⁸ Aydın, *Filolojik Tefsir*, s. 120.

yegâne amacı ayetlerdeki garîb kelimeleri açıklamaktır. Bunu yaparken sadece ilgili kelimeye odaklanmaktadırlar. Ağırlıklı olarak kelimenin anlamı, hangi kökten türediği, hangi lehçeye ait olduğu üzerinde dururlar. Nadiren de olsa sarf, nahiv, kıraat vb. hususlara değinirler. Öte yandan meânî'l-Kur'an'lar sadece kelimelere değil, aynı zamanda ibare ve cümlelerin açıklanmasına da yer verirler. Yoğun olarak sarf, nahiv, kıraat, şiir vb. filolojik unsurlara yer verirken, nadiren sadece kelimenin anlamını vermekle yetinirler. Dolayısıyla yer yer içiçelikler olsa da, her iki telif türü arasındaki ayırımın boyutunu anlamak zor değildir.

Burada meânî'l-Kur'an'larla metod yönüyle benzerlik arz eden i'râbü'l-Kur'an türüne de kısaca değinmek gerektiğini düşünüyoruz. İ'râbü'l-Kur'an bir kelime ya da ibarenin mana, yapı, hareke, okunuş, cümledeki konumu vb. durumlar göz önünde bulundurularak tefsir edilmesi olup meânî'l-Kur'an'larla kısmen benzeşmektedir. Bu benzerlik bazı eserlerin isimlerinde de kendini göstermektedir. Zeccâc'ın meşhur eserinin adının *İ'râbü'l-Kur'an ve Meânîhi*, Ferrâ'nın meşhur eserinin adının *Tefsîru Müşkîli İ'râbi'l-Kur'an ve Meânîhi* oluşu bile bu iki türün ismen de birbirleriyle sarmal halinde olduklarını göstermektedir.⁷⁹

Kisâî (ö. 189/805) - Meânî'l-Kur'an

Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) meânî'l-Kur'an müelliflerinden Ferrâ (ö. 207/822) ve Ahfeş (ö. 215/830)'in hocası olması açısından önemli bir yerde durmaktadır. Biz bu yüzden ilk olarak Kisâî'nin eserini ele almak istedik. Kisâî'nin ilmî üstünlüğüne kısaca değinmek sadedinde onun Kûfe dil ekolünün kurucusu olduğunu, zamanının meşhur dilcilerinden Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sîbeveyh (ö. 194/809) gibi alimlerin ders halkalarına katılıp onların takdirlerini kazanmış olmasını belirtmek bile yeterlidir.⁸⁰ Kendi dönemindeki mühim dilcilerle yaptığı tartışmalar meşhurdur ve onun ilmî gücünü ortaya koyması bakımından önemlidir.⁸¹ Kisâî aynı zamanda meşhur yedi kırâat

⁷⁹ Kayapınar, Durmuş Ali, "Meânî'l-Kur'an ile İ'râbü'l-Kur'an'ların Karşılaştırılması", Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 4, Konya, 1991, s. 100, 107; Karagöz, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı (Hicri İlk Üç Asır)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri, 2009, s. 119-142; Aydın, *Filolojik Tefsir*, s. 122.

⁸⁰ Altukulaç, Tayyar, "Kisâî, Ali b. Hamza", *DİA*, XXVI, Ankara, 2002, s. 69. Kisâî'nin nahivciliği ve ilmî üstünlüğü hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Kanar, Kadir, "Kûfe Nahiv Ekolü'nün Kurucusu el-Kisâî ve Nahivle İlgili Görüşleri - I", *Bilimname*, XIII, 2007/2, s. 153-174; Kanar, Kadir, "Kûfe Nahiv Ekolü'nün Kurucusu el-Kisâî ve Nahivle İlgili Görüşleri - II", *Bilimname*, XIV, 2008/1, s. 109-140.

⁸¹ Kisâî'nin yaptığı ilmî münâzaralar hakkında bilgi için bkz.: Tanç, İbrahim, "el-Kisâî'nin Devrindeki Bazı Alimlerle Yapıldığı Münâzaralar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 18, yıl: 2002, Erzurum, s. 103-122.

imamlarından biridir.⁸² Eseri, müellifinin dilcilik ve kırâatçılık hususiyetlerini tamamen yansıtmaktadır. Araştırmasında Kisâî'nin *Meânî'l-Kur'ân*'ından yararlanmak isteyen bir araştırmacının bu eserin nahiv ve kırâat ağırlıklı olduğunu bilmesi gerekmektedir.

Kisâî eserinde lafızları ya da ibareleri açıklarken Araplar'dan duyduğunu nakletmeye titizlik göstermiştir. Pek çok yerde "سمعتُ، سمِعْتُ الكسائي" /Duydum ki, Kisâî işitti ki..." ifadeleriyle Araplar'dan nasıl duyduysa onu aktarmak istemiştir. Öyle ki bazen "مَا سَمِعْتُ فِيهَا شَيْئاً" /Bu konuda hiçbir şey duymadım" demek suretiyle de kelimeyi işitmeye dayalı olarak açıklayamayacağını belirtmiştir. Kisâî'nin semâ'/işitme konusundaki üstünlüğü kanaatimizce Halîl b. Ahmed'in tavsiyesi üzerine seyahate çıkıp fasih Arapça'yı öğrenmek amacıyla Hicâz, Necd ve Tihâme kabilelerine gitmiş olmasında yatmaktadır.⁸³ Eserde göze çarpan önemli bir yön de Kisâî'nin Kûfe ekolüne has istilâhlara yer vermiş olmasıdır. Dolayısıyla bu eserden yararlanmak isteyen birinin Kûfe ekolünde örneğin harf-i cer için sıfat; mastar için fiil; bedel için tercüme ve tefsir terimlerinin kullanıldığını bilmesi gerekmektedir.⁸⁴ Eserde kelimelerin iştikaki, hangi lehçelerden Arapça'ya girdiği, i'râbı, sarf ve nahve dair açıklamaları da önemli bir yer tutmaktadır.

Kisâî'nin *Meânî'l-Kur'ân*'ında kendisinin aynı zamanda bir kırâat otoritesi olması hasebiyle kırâate da bolca yer verilmiştir. Müellif, kelimenin okunuşuyla ilgili bilinen bazı kırâatleri ya da ihtilâfları zikrettikten sonra beğenmediklerini "kabîh/çirkin" bularak reddetmiş ve ardından "قرأ الكسائي" /Kisâî böyle okudu" demek suretiyle kendi tercihini ortaya koymuştur. Beğendiği kırâatleri ise "ceyyid/güzel" bulmuş ve tercih etmiştir.

Ferrâ (ö. 207/822) - Meânî'l-Kur'ân

Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822)'nın *Meânî'l-Kur'ân* olarak bilinen eserinin asıl adı *Tefsîru Müşkîli İ'râbî'l-Kur'ân ve Me'ânîhî* dir. Meânî'l-Kur'ân türü eserler hakkında genel bilgi verdiğimiz yukarıdaki başlık çerçevesinde meânî'l-Kur'ân ve i'râbî'l-Kur'ân'a dair eserlerin isim ve içerik bakımından benzeştiklerini, hatta bir iç içelik arz ettiklerini belirtmiştik. İlk bakışta Ferrâ'nın eserinin adı da bu tarz bir karmaşıklık izlenimi vermekte olup, muhtemeldir ki bu telif türlerinin hepsi meânî'l-Kur'ân olarak değerlendirildiği

⁸² Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ İryâdî'l-Erîb ilâ Ma'rîfeti'l-Edîb*, (Thk.: Hasan Abbâs), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993, IV, 1738.

⁸³ Altukulaç, "Kisâî, Ali b. Hamza", s. 69.

⁸⁴ Eserin muhakkiki İsa Şehhâte bu tür istilâhlara dair bir tablo hazırlamıştır. Bkz.: Hamza b. Ali el-Kisâî (ö. 189/805), *Meânî'l-Kur'ân*, (Thk.: İsa Şehhâte), Kâhire, 1998, Muhakkikin Mukaddimesi, s. 24.

için bu eser de aynı isimle meşhur olmuştur. Zaten İbn Nedîm de *el-Fibrîst*'inde meâni'l-Kur'ân kitaplarını sayarken aynı adı kullanmıştır.⁸⁵

Ferrâ bu eseri kendisi gibi dil alimi olan arkadaşı Ömer b. Bükeyr'in mektubu üzerine yazmıştır. Zira dönemin Abbâsî valisi Hasan b. Sehl kendisine Kur'ân'a dair bir takım sorular sormuş, o da bunlara cevap vermekte zorlandığı için Ferrâ'ya mektup yazarak yardım talep etmiştir. Bunun üzerine Ferrâ, Fâtiha Sûresi'nden başlayarak bütün Kur'ân'ı tefsir etmiştir. İbnü'l-Enbâfî (ö.577/1181) *Meâni'l-Kur'ân*'ı imlâ edenlerin sayılamayacak kadar çok olduğunu ifade etmektedir.⁸⁶ Eserin yazılmasına o kadar büyük bir ilgi vardır ki, yazmaya gelen sadece kadıların sayısının seksen olduğu belirtilmektedir.⁸⁷ Kaynaklar onun ilmi üstünlüğünden bahsederken hiç not tutmaya gerek duymayacak kadar kuvvetli bir hafızaya sahip olduğu ve eserlerini yazılı bir metne bakmaksızın öğrencilerine yazdırdığını ifade etmektedirler.⁸⁸

Bir Kur'ân araştırmacısı için Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ının asıl önemi onun Kur'ân'ı ağırlıklı olarak nahiv ve irâb yönüyle açıklayan, kelimelere bu doğrultuda anlam veren, bütün rivâyetleri serdeden, elimize ulaştırmış en eski ve kapsamlı bir tefsir olmasıdır. Eserin metodu hakkında şunları söyleyebiliriz:

Kendisinden sonrakilere büyük oranda etki eden ve Kûfe dil ekolüne ait bilgileri günümüze aktaran en önemli eser konumundaki *Meâni'l-Kur'ân* sure tertibi ile yazılmış olup, Kur'ân'ın her ayeti üzerinde durulmamış, müellifin gerekli gördüğü ayetlerle ilgilenilmiştir. Bütün filolojik tefsirlerde olduğu gibi bu eserde de hedef Kur'ân'ın lafız ve ibarelerinin anlaşılmasında karşılaşılan dilsel problemlere ışık tutmaktır. Onun için müellif eserde öncelikle açıklanması gereken kelimenin irâbıyla ilgili görüşlere yer verip kendi tercihini ortaya koymakta, bu tercihe uygun olarak da anlamı vermektedir. Bu eserde en dikkat çekici yönlerden biri, eserin hemen hemen her sayfasında şiirden bir beyit yer almasıdır. Bu da doğru anlamı yakalamak için müellifin şiir unsurundan büyük oranda yararlandığını göstermektedir. Yine eserde lehçeler, kırâatler, nesh ve nüzûl sebeplerine dair rivâyetlere hep dilsel açıklamalar bağlamında yer

⁸⁵ İbn Nedîm, *el-Fibrîst*, I, 90.

⁸⁶ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbnü'l-Enbâfî (ö. 577/1181), *Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ*, (Thk.: İbrahim es-Sâmerâî), Mektebetü'l-Menâr, Ürdün, 1985, s. 81.

⁸⁷ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), *Meâni'l-Kur'ân*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1983, Muhakkikin Mukaddimesi, s. 13. Ayrıca bkz.: Bulut, Ali, "el-Ferrâ'nın, Meâni'l-Kur'ân'ında Kullandığı Kûfe Dil Okulu'na Ait Terimler", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: XIV-XV, Samsun, 2003, s. 323-340; Tüccar, Zülfikar, "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd", *DİA*, XII, İstanbul, 1995, s. 407-408; Arslan, Şükrü, "Meâni'l-Kur'ân", *DİA*, XXVIII, Ankara, 2003, s. 208-209.

⁸⁸ *Kur'ân ve Hadis İlimleri*, Heyet, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara, 2007, s. 191.

verilmektedir. Ferrâ'nın eserinde hadislere ve seleften nakillere az yer verdiği görülmektedir. Ayrıca o İbn Nedîm'in ifadesine göre, tefsirinde felsefe yaptığı ve felsefenin kavramlarını kullandığı için de eleştirilmektedir.⁸⁹

Ahfeş el-Avsat (ö. 215/830) - Meânî'l-Kur'ân

Arap dili alimleri içinde büyük, orta ve küçük olmak üzere üç Ahfeş vardır. Bunların en meşhuru Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade (Ahfeş el-Avsat) (ö. 215/830)'dir. Basra dil okulunun en tanınmış isimlerinden olup, önemli hocaları Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sibeveyh (ö. 194/809)'tir. Kisâî'nin çocuklarına da hocalık yapmış olan Ahfeş'in Mu'tezile veya Kaderiye'ye bağlı olduğu rivâyet edilmektedir.⁹⁰ Bir gün Ferrâ'ya "İşte Arap dili bilginlerinin efendisi" cümlesiyle iltifat edilince o, "Hayır, Ahfeş yaşadığı sürece ben efendi değilim" diyerek Ahfeş'in ilmî üstünlüğüne vurgu yapmıştır.⁹¹

Ahfeş'in *Meânî'l-Kur'ân* isimli eserinin kendi emsalleri arasındaki yerini şu şekilde tespit etmemiz mümkündür: Ahfeş'in kendi anlatımına göre Kisâî, onun ilimdeki üstün pozisyonunu fark edince meânî'l-Kur'ân türü bir kitap yazmasını istemiş, o da meşhur eserini telif etmiştir. Bunun üzerine Kisâî bu eseri esas alarak kendisinin *Meânî'l-Kur'ân*'ını kaleme almıştır. Hatta Ferrâ da Ahfeş ve Kisâî'nin *Meânî'l-Kur'ân*'larını örnek alarak kendisininkini meydana getirmiştir.⁹² Bu rivâyetten anlaşıldığına göre bizim de yukarıda ele aldığımız Kisâî ve Ferrâ'nın bu alandaki eserlerinin temelini Ahfeş'in *Meânî'l-Kur'ân*'ı oluşturmaktadır.

Eser, isminin de ortaya koyduğu gibi tam bir meânî'l-Kur'ân'dır, yani Kur'ân'ın nahiv yoluyla açıklanmış hâlidir. Ahfeş, eserine bismelenin tefsiriyle başlar. Besmeledeki "ism" kelimesinden hareketle vasl ve kat' hemzesine dair sayfalarca tartışmaya yer vermektedir. Bakara Suresi'nin başında da hurûf-u mukatta'a yönelik uzun tartışmalar yapmaktadır. Bu eserde en belirgin özellik Bakara Suresi özelinde bir ilk olarak "bâb" başlıklarına yer verilmiş olmasıdır. İstisnâ, izafet, mecaz vb. konular ilgili bâb başlıkları altında incelenmektedir. Ahfeş kırâat ve şiire bolca yer vermektedir. Hatta muhakkikinin belirttiğine göre eserde değişik vesilelerle 317 adet şiire yer verilmektedir.⁹³ Yine eserde

⁸⁹ İbn Nedîm, *el-Fibrîst*, I, 198.

⁹⁰ Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş (ö. 215/830), *Meânî'l-Kur'ân*, (Thk.: Hüdâ Mahmûd Kurra'a), Mektebetü'l-Hancı, Kâhire, 1990, Muhakkikin Mukaddimesi, I, 16; Cemâlüddin Ali b. Hasen el-Kıfî (ö. 624/1226), *İnbâbü'r-Ruwât alâ Enbâbi'n-Nuhât*, (Thk.: M. Ebû'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Fikri'l-Arabiyyi-Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Kâhire-Beyrût, 1986, II, 36; Koçak, İnci, "Ahfeş el-Evsat", *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 526.

⁹¹ Kıfî, *İnbâbü'r-Ruwât*, II, 39.

⁹² Kıfî, *İnbâbü'r-Ruwât*, II, s. 37.

⁹³ Ahfeş, *Meânî'l-Kur'ân*, Muhakkikin Mukaddimesi, I, 35.

kelimenin kökleri, hangi kabile lehçelerine ait oldukları gibi bilgiler bulmak mümkündür. Kitapta kelimelerin anlamlarına fazlaca değinilmemiştir. Son olarak el-Ahfeş'in çok az sayıda hadise yer verdiğini belirtebiliriz.⁹⁴

Zeccâc (ö. 311/923) - Meânî'l-Kur'ân

Bağdat'ta yaşayan ve Basra dil ekolüne mensup olan Ebü İshâk İbrâhîm b. es-Sirrî b. Sehl ez-Zeccâc (ö. 311/923)'in konumuzla ilgili eserinin tam adı *Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbüh*'tür. Tabâkât kitaplarında bu eser için "Bir benzeri yazılmadı" tarzında övücü ifadeler kullanılır⁹⁵ ve eser müellifin ürünleri içinde muhtemelen en kıymetlisi olarak görüldüğünden⁹⁶ daima en başta zikredilir.⁹⁷ Sadece Müberred (ö. 285/898) ve Sa'leb (ö. 291/904) gibi meşhur dilcilerin elinde yetişmiş olduğunu belirtmemiz bile onun ilminin derinliğini göstermek için yeterli bir referans olacaktır. Telif işini ne kadar ciddiye aldığını göstermek bakımından *Meânî'l-Kur'ân*'ını on altı sene gibi uzun bir sürede bitirmiş olduğunu da belirtmek istiyoruz.⁹⁸

Zeccâc'ın kısaca *Meânî'l-Kur'ân* diye bilinen eseri incelendiğinde, onun daha önce bu sahada yazılmış olan benzerlerinden bazı yönleriyle farklı olduğu görülecektir. İlk göze çarpan özellik; bütün surelerin hemen hemen bütün ayetleriyle ele alındığından dolayı Zeccâc'ın eserinin tam bir Kur'ân tefsiri sayılabilesidir. Hâlbuki daha önceki meânî'l-Kur'ân sahipleri Kisâi, Ferrâ ve Ahfeş'in eserlerini incelerken de belirttiğimiz gibi onlar gerekli gördükleri ayetleri tefsir etmişlerdir. Bu da doğal olarak Zeccâc'ın eserinin diğerlerinden daha hacimli olmasına yol açmaktadır. Zira incelemesini yaptığımız elimizdeki baskı beş ciltten ibarettir. Zeccâc'ın eserinde diğer eserlerden farklı olarak hadis, tarih bilgisi, sebab-i nüzûl rivâyetleri, kelâmî ve fikhî görüşler gibi bilgilere de bolca yer verilmektedir. Bunun böyle olacağını Zeccâc eserinin bir yerinde şu şekilde dile getirmektedir:

"Biz i'râbla beraber manayı ve tefsiri de açıklıyoruz. Çünkü Allah'ın kitabının mutlaka açıklanması gerekir. O bir ayette 'Onlar Kur'ân'ı düşünmezler mi?..' buyurarak bizleri düşünmeye ve dikkatli davranmaya teşvik etmiştir.

⁹⁴ Eserin metodu hakkında bir değerlendirme için ayrıca bkz.: Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir* s. 142-146.

⁹⁵ Zerkeşî, *el-Bürhân*, s. 415.

⁹⁶ Ebü İshâk İbrâhîm es-Sirrî ez-Zeccâc (ö. 311/923), *Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbüh*, (Thk.: Abdülcelil Abdüh Şelebî), Âlemü'l-Kütüb, yrs., 1988, Muhakkikin Mukaddimesi, I, 21.

⁹⁷ İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elîbbâ*, s. 183.

⁹⁸ Zeccâc, *Meânî'l-Kur'ân*, Muhakkikin Mukaddimesi, I, 21.

⁹⁹ Nisâ, 4/82; Muhammed, 47/24.

*Dolayısıyla hiç kimsenin dil bilgilerinin görüşlerine dayanmaksızın ya da onlardan gelen nakillerle iyumsuzluk gösteren sözler sarfetmesi mümkün değildir...*¹⁰⁰

Görüldüğü gibi Zeccâc'ın birinci amacı i'râb özelliklerine dayalı bir eser oluşturmaktır. Ancak bunun yanında kelime anlamları ve onlara dayalı yorumlardan da vazgeçmeyeceğini bildirmektedir. Nitekim eserin tamamında bu metot hakim durumdadır.¹⁰¹

Zeccâc'ın *Meânî'l-Kur'ân*'ından yararlanmak isteyen bir araştırmacı onda neredeyse garîbü'l-Kur'ân türü eserlerdeki kadar kelime anlamları bulabilmektedir. Eser, bu yönüyle de kendinden öncekilerden ayrılmaktadır. Zeccâc'ın eserinde göze çarpan en belirgin özelliklerden biri de Kûfe ve Basra dil ekolünün tartışmalarına, kelimelerin türevlerine ve farklı okunuşlarına bolca yer verilmesidir.¹⁰²

C – el-VÜCÛH ve'n-NEZÂİR TÜRÜ ESERLER

Bir nesne ya da kişinin ön tarafı, değişik yönler/cihetler ve benzerlik anlamındaki¹⁰³ “vech”in çoğulu olan “vücûh” tefsir terimi olarak; “Kur'ân'daki bir kelimenin farklı yerlerde farklı anlamlarda kullanılması, yani o kelimenin çok anlamlılığı/lafz-ı müşterek” olarak tanımlanmaktadır. Hemen hemen klâsik ve çağdaş bütün tefsir usulü kitaplarında bu meâldeki bir tanımda ittifak edildiği söylenebilir. Yine aynı kaynaklarda “hüdâ” ve türevlerinin Kur'ân'da 17 farklı anlama sâhip oluşu vücûh için örnek olarak sunulmaktadır.¹⁰⁴ “Nezâir” ise denklik, ya da denklik derecesine ulaşan benzerlik/misil, şibh anlamındaki “nazîr”in çoğuludur.¹⁰⁵ Bir tefsir terimi olarak nezâirin tanımı; “Kur'ân'da bir mananın birden fazla kelime ile ifade edilmesi, yani eş anlamlılık/lafz-ı mütevâtue” biçiminde olup kaynaklarda “cehennem” lafzı bu tanıma örnek olarak gösterilmektedir. Kur'ân'da cehennem azabını ifade etmek için yaklaşık

¹⁰⁰ Zeccâc, *Meânî'l-Kur'ân*, I, 185.

¹⁰¹ Ayrıca bkz.: Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 153-161.

¹⁰² Bulut, Ali, “Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Meânî'l-Kur'ân'ı”, *Tarihîten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü*, İlim Yayıma Vakfı Kur'ân Akademisi, 313-331.

¹⁰³ Halîl, *Kitâbü'l-Ayn*, IV, 340-350.

¹⁰⁴ Zerkeşi, *el-Burbân*, s. 81; es-Süyûtî, *el-İtkân*, s. 301; Kâtip Çelebi, *Keşfi'z-Zunûn*, II, 2001; Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1991, s. 201; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 184; Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 157.

¹⁰⁵ Halîl, *Kitâbü'l-Ayn*, IV, 237; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr (ö.711/1311), *Lisânü'l-Arab*, (Thk.: Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbüllâh-Hâşim Muhammed Şazelî), Dârü'l-Maarif, Kâhire, Trs., s. 4467.

olarak onunla eşdeğer anlamda olan “sekar”, “hutame”, “nâr” ve “cahîm” kelimelerinin kullanıldığı ifade edilmektedir.¹⁰⁶

Yukarıda tanımlarını yaptığımız iki tabirin birleşmesi ile oluşan “el-Vücûh ve'n-Nezâir” ifadesi bir ulûmü'l-Kur'ân terminolojisidir. Bu terminoloji bir Kur'ân lafzının hangi ayetlerde hangi anlamlarda kullanıldığı ve Kur'ân'ın diğer yerlerinde aynı anlamlara gelen başka kelimelerin olup olmadığını ifade eder. el-Vücûh ve'n-Nezâir aynı zamanda bu alanda yazılan eserlerin de ortak adıdır.

el-Vücûh ve'n-nezâir konusu Mukâtil b. Süleymân'ın kitabının başında yer verdiği “Kişi Kur'ân'daki pek çok vecihleri görmedikçe gerçek bir bilgin (fakîh) olamaz” haberine göre Kur'ân'ın bilinmesi elzem hususlarından¹⁰⁷ addedilirken; Kâtip Çelebi'ye göre o, tefsirin bir dalı ya da detayı (füru) olarak görülmektedir.¹⁰⁸ Kaynaklarda vücûh ve nezâir ilminin bilinmesinin önemine yönelik böyle farklı görüşler zikredilmiş olmakla birlikte kanaatimizce Kur'ân'daki kelime ve kavramlara doğru anlamı vermeye çalışan bir araştırmacının bu konuyu kesinlikle göz ardı etmemesi gerekir. Çünkü bir kelimenin Kur'ân'ın neresinde hangi anlamda kullanıldığını bilmek tefsir açısından oldukça önemlidir. Örneğin bir an için bir araştırmacının, çalışması sırasında Kur'ân'da 14 defa geçmekte olan “sıdk” kelimesine her geçtiği yerde “doğruluk” anlamı vererek ilgili kavramın vecihlerini göz ardı ettiğini düşündüğümüzde ne denli hatalı sonuçlara gidildiğini tahmin etmek zor olmayacaktır. Aynı şey “zekât”, “tasadduk”, “infâk”, “itâ”, “itâ” ve “it'âm” gibi kelimelerin bazı nüanslarla birlikte Kur'ân'daki “sadaka” kelimesiyle ortak bir anlam zemininde keşitdiklerini görememenin doğuracağı sonuç için de geçerlidir. Zerkeşi *el-Burbân*'ında Kur'ân'daki pek çok kelimenin farklı yerlerde farklı anlamlara geldiğini örneklerle göstermektedir. Bunlar arasında çoğu eserde özellikle “el-hüdâ” ve türevlerinin 17 farklı anlama sahip olması dikkat çekicidir.¹⁰⁹ Hatta İbnü'l-Cevzi (ö. 597/1200) bu sayıyı aynı kelime için 24 olarak açıklamaktadır.¹¹⁰ Süyûtî de *el-İtkân*'ında böyle kelimelere bolca örnekler

¹⁰⁶ ez-Zerkeşi, *el-Burbân*, s. 81; es-Süyûtî, *el-İtkân*, s. 301; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 2001; Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 201; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 184; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 157.

¹⁰⁷ Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, (Thk.: Hâtim Sâlih Zâmin), Bağdad, 2006, s. 19.

¹⁰⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 2001.

¹⁰⁹ ez-Zerkeşi, *el-Burbân*, s. 81-87.

¹¹⁰ Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), *Nüzhetü'l-A'yîni'n-Nevâzir fî İlmî'l-Vücûh ve'n-Nezâir*, (Thk.: M. Abdülkerîm Kâzım er-Râdî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1987, s. 625-630.

vermektedir.¹¹¹ Şunu söyleyebiliriz ki, vücûh ve nezâir bilgisine sahip olmadan yapılacak bir tefsir eksik ve hatta hatalı olacaktır.

Bu alanda araştırmacıya yardımcı olacak pek çok eser vardır. Kaynaklarda belirtildiğine göre bu sahada yazılan eserler de erken denilebilecek bir dönemde başlamıştır. Meselâ Kâtip Çelebi, ilgili eserlerin başlangıcını İbn Abbâs'tan naklen İkrime Mevlâ İbn Abbâs (ö. 105/723) ve Ali b. Ebî Talha (ö. 143/760)'ya kadar gerilere götürmekte¹¹², başka kaynaklar ise Mukâtil b. Süleymân'la başlatmaktadır.¹¹³ Mukâtil b. Süleymân'ın eseriyle başlayan el-vücûh ve'n-nezâir çıktığı Yahyâ b. Sellâm (ö. 280/893)'ın Mukâtil'in eseri ile büyük benzerlik oluşturan *et-Tesârif*, el-Hasen b. Muhammed ed-Dâmeğânî (ö. 478/1085)'nin *Kâmûsü'l-Kur'ân* ve İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200)'nin *Nüzhetü'l-A'yün*'ü ile devam etmiş ve günümüzde de benzerleri yazılmaktadır.¹¹⁴

el-Vücûh ve'n-nezâir'e dair mevcut eserlerin içerikleri incelendiğinde bir husus dikkat çekmektedir. O da bugüne kadar yapılagelen tanımların ilgili eserlerin yöntemleriyle örtüşmediğidir. Konuyla ilgili bir inceleme yapan Mustafa Karagöz, özellikle nezâirin “eşanlamlılık” olarak algılanmasına itiraz etmekte ve mevcut nezâir tanımı ya da tanımlarının hatalı olduğuna vurgu yapmakta ve kendisi yeni bir tanım getirmektedir. Ona göre mevcut eserlerin yöntemlerinden yola çıkılarak şöyle bir tanım yapmak mümkündür: Vücûh “Aynı kelimenin Kur'an'ın farklı yerlerinde farklı anlamlarda kullanılması” veya “Kur'an'ın farklı yerlerinde farklı anlamlarda kullanılan kelimeler”dir. Nezâir ise “Kur'an'da farklı anlamlarda kullanılan kelimenin/vücûh anlamlarından herhangi birisinin tekrarlandığı yerler”dir.¹¹⁵

Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) - el-Vücûh ve'n-Nezâir

Bazı temel kaynaklarda Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)'in siyasî, kelâmî görüşleri ve hadisçilik yönü hakkında olumsuz değerlendirmelere yer verilmektedir.¹¹⁶ Fakat aynı kaynaklarda onun tefsircilik yönüyle ilgili hep takdîrî ifadeler bulunmaktadır. Zaten Mukâtil'in eser listesine baktığımızda

¹¹¹ es-Süyûtî, *el-İtkân*, s. 301-311.

¹¹² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 2001.

¹¹³ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, s. 81; Es-Süyûtî, *el-İtkân*, s. 301.

¹¹⁴ Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 202-204; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 185-186.

¹¹⁵ Karagöz, Mustafa, “Vücûh ve Nezâir'in İsimleşme Süreci”, *Bilimname/Düşünce Platformu*, sayı: XIV, 2008/1, s.7-33. Ayrıca bkz.: Çetin, Mustafa, “Kur'an'da Vücûh ve Nezâir”, *Diyanet Dergisi*, Temmuz-Ağustos-Eylül, cilt: 25, sayı: 3, Ankara, 1989, s. 98, 104.

¹¹⁶ Bu konuda Hatîb el-Bağdâdî oldukça geniş bilgiler vermektedir: Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1070), *Târîhu Bağdâd Medîneti's-Selâm*, (Thk.: Beşâr Avvâd Marûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 2001, XV, 207-219. Ayrıca bkz.: Cerrahoğlu, İsmail, “Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XXI, s. 1-8.

onun nesh, kırâat, müteşâbih, vücûh ve nezâir gibi tefsirin en önemli konuları ve problemleri hakkında kitaplar yazdığı açıkça anlaşılmaktadır.¹¹⁷ Bu da onun ilmi kişiliğinde tefsircilik yönünün öne çıktığını, onun daha ilk dönemlerde tefsirin oluşup gelişmesine katkılarının büyük olduğunu göstermektedir.¹¹⁸

Tam adı Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdi el-Belhî olan müellifimizin inceleyeceğimiz eserinin adı *el-Vücih ve'n-Nezâir fî'l-Kur'ân*'dır.¹¹⁹ Mukâtil b. Süleymân'ın eseri vücûh ve nezâir türü eserlerin içinde günümüze ulaşabilmiş en eski eser olma özellik ve üstünlüğüne sahiptir.¹²⁰ Bu sahada yazılan ilk eser olması, sonrakiler için büyük ölçüde kendisinden yararlanılmasını sağlamıştır. Öyle ki Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815)'ın kısaca *Tesârif* olarak bilinen *Tefsîru'l-Kur'ân mimmâ İštebehe Esmâüb ve Tesarrafet Me'ânüh* isimli eseri Mukâtil'in eseriyile pek çok yönden benzerlik arz etmektedir. Böylesine büyük benzerlikler nedeniyle bazı çevrelerce de neredeyse Mukâtil'in eserinden istinsah edilmiş olduğu bile düşünülmektedir.¹²¹ Biz aralarındaki büyük benzerlikten ötürü bu esere ayrıca yer vermeyeceğiz.

Mukâtil b. Süleymân, eserine "hüdâ" kelimesi ile başlar ve 190 kadar kelimeyi inceler. Öncelikle, ele aldığı bir kelimenin kaç vechi olduğunu belirtir ki bu, o kelimenin Kur'ân'da o sayıda anlama sahip olduğu manasına gelmektedir. Bunları birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü vecih vb. şeklinde belirterek ayetlerdeki kullanımını gösterir. Gösterdiği ayetteki kullanım ile aynı anlama gelebilecek başka bir Kur'ân lafzını da "kekavlihî", "nazîruhû", "nahvehû", "mislühû" ifadeleri ile belirtmektedir ki bu da nezâir kısmının örneklerini oluşturmaktadır. Müellifin incelediği kelimeler gözden geçirildiğinde dikkat çeken bir husus, bazı kelimelerin çift, ya da gruplar oluşturacak biçimde ele alınmış olmasıdır. Örneğin "hüdâ", "küfr", ve "şirk" kelimeleri anlam yönünden bir grup oluşturmaktadır. Ayrıca "sû", "hasene", "husnâ", gibi kelimelerin yanı sıra "mevî" ve "hayât" da çift oluşturacak şekilde ele alınıp, peş peşe

¹¹⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, I, 641.

¹¹⁸ Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *TDİ*, XXXI, İstanbul, 2006, s. 135.

¹¹⁹ Bu eserin adı bazen *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* olarak da geçmektedir. Fakat elimizdeki baskının tahkikini yapan Hâtîm Sâlih ed-Dâmin duruma iki sebepten itiraz etmektedir: Birincisi, *eshbâh* zaten *nezâir* demektir. İkincisi ise eserin yazma nüshaları arasında *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* isimli bir nüsha da vardır. Ancak ondaki açıklanan kelimelerin sayısı eksik, eserin yazma aslının sayfaları da noksanır. Dolayısıyla piyasada bu isimle yer alan kitaplar Mukâtil'in *el-Vücih ve'n-Nezâir*'ini temsil etmemektedir. Bkz.: Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdi el-Belhî (ö. 150/767), *el-Vücih ve'n-Nezâir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Thk.: Hâtîm Sâlih ed-Dâmin), Bağdat, 2006, I, Muhakkikin mukaddimesi, 8-10.

¹²⁰ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücih ve'n-Nezâir*, I, Muhakkikin mukaddimesi, 7.

¹²¹ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 286/900), *Me'ttefeka Lafzühû Ve'hteefe Ma'nâhî mine'l-Kur'âni'l-Mecîd*, (Thk.: Ahmed Muhammed Süleymân Ebû Ra'd), Câmiatü'l-Kuveyt, Kuveyt, 1988, Muhakkikin Mukaddimesi, s. 25; Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 168.

zikredilmektedir. Bu yöntem eserin tümünde vazgeçilmez olarak uygulanmış değildir. Ancak kısmen de olsa böyle bir yöntemin eserde yer almış olması, anlam yakınlığı veya anlam zıtlığı bulunan kelimeleri bir arada görme kolaylığı sağlaması açısından önemlidir. Yine, eserin tamamı incelendiğinde alışık olduğumuz alfabetik, ya da sure tertibine dayalı bir sıralama olmadığı göze çarpmaktadır. Kitabın hiçbir yerinde isnada yer verilmemektedir. Bu da müellifin naklettiği bilgilerin sahiplerini öğrenmeyi imkânsız kılmaktadır.¹²²

Müberred (ö. 285/898) - Me'ttefeka Lafzuhû Vehtelege Ma'nâhü mine'l-Kur'âni'l-Mecîd

Ebû'l-Abbâs Muhammed el-Müberred (ö. 286/900)'nin konumuzla ilgili Kur'ân sözlüğünün tam adı *Me'ttefeka Lafzuhû Vehtelege Ma'nâhü mine'l-Kur'âni'l-Mecîd*'dir. Müellif, Basra dil ekolünün kendi dönemindeki öncüsü idi. Hayatı hakkında bilgi veren tabakât kitapları onun hafıza, zekâ, anlayış, muhakeme ve ilmî üstünlüğünden övgü dolu sözlerle bahsetmekte, bunu pekiştiren bir unsur olarak ise rakibi Kûfe dil ekolü mensuplarıyla gerçekleştirdiği münazaralarına yer vermektedirler.¹²³ Çoğu Arap dili ve edebiyatı ile ilgili olmak üzere değişik branşlarda eserler meydana getirdiği gibi burada incelemeyi düşündüğümüz ve adını yukarıda belirttiğimiz eserin yanı sıra me'ânî'l-Kur'ân ve i'râbü'l-Kur'ân'a dair ürünler de vermiştir.¹²⁴

Müberred'in eseri kendi türü içerisinde diğerlerine göre muhtasar bir yapıya sahiptir. Kitabın başında kelimelerin anlam yönüyle üçe ayrıldığı belirtilir. Bunlar: Lafızları aynı, anlamları farklı; anlamları aynı, lafızları farklı; lafızları ve anlamları farklı olan kelimelerdir. Eserde beş kelime üzerinden bu gruplara örnekler verilir ve ardından kelimelerin açıklamasına geçilir. Eserin tümünde incelenen kelimelerin toplam sayısı 26'dır. Ayrıca kitabın sonunda Kur'ân'da "vemâ edrâke..." formunda gelen istifhâm, haberin hazfi, kelâmın ihtisârı ve tahvîli gibi konular müstakil başlıklar altında kısaca işlenmiştir.

Müberred, metot yönüyle de kendisinden önceki el-vücûh ve'n-nezâir eserlerinden pek etkilenmemiş olup, onlardan farklılık arz etmektedir. Önce kelimelerin anlamını belirttikten sonra o kelimenin ayetlerdeki kullanımlarına yer vermektedir. Bazen "nazîruhû" ifadesini kullanarak nezâirini bildirmektedir. Eserde hadis, Arap şüri ve atasözü, sebab-i nüzûl, nahiv bilgisi gibi kendinden

¹²² Ayrıca bkz.: Altuntaş, Halil, "el-Vücûh ve'n-Nezâir", *Dijanalet Dergisi*, cilt: 26, sayı: 1, yıl: 1990, s. 13-29; Türcan, Selim, "Özgün Bir Nakil Biçimi Olarak Vücûh ve Nezâir Edebiyatı", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 9, sayı: 18, yıl: 2010/2, s. 99-124; Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 165-167.

¹²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, s. 2678-2684.

¹²⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, s. 2684; el-Kıftî, *İnbâhü'r-Rıvât*, III, 241-253.

önceki eserlerde bulunmayan bilgilere de yer vermiştir. Bu eser kelimelerin ezdâdını da belirtmesi bakımından aynı kategorideki eserlerden ayrılmaktadır.¹²⁵

Dâmegânî (ö. 478/1085) - Kâmûsü'l-Kur'ân

Ebû Abdillâh Huseyn b. Muhammed ed-Dâmegânî (ö. 478/1085)'nin *Kâmûsü'l-Kur'ân/İslâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ân*¹²⁶ adlı eseri bu alanda önemli bir yere sahiptir. Müellif, kitabının başında, kendinden önceki eserleri incelediğini ve onlarda birtakım eksiklikler gördüğünü ifade etmektedir. Belirttiğine göre bu eksiklikler; incelenmesi gereken bazı Kur'ân lafızlarının Mukâtil b. Süleymân ve diğer musannifler tarafından incelenmemiş olmasıdır. Dâmegânî'nin böyle bir açığı kapatma hedef ve iddiasıyla eserini telif ettiği anlaşılmaktadır. Onun bir amacı da; eseri okuyan ve onu ezberlemeye çalışan öğrencilere kolaylık sağlamak olmuştur. Bu amaca uygun olarak ise eserini bâblara ayırmıştır.¹²⁷

Dâmegânî eserinde 529 kelime üzerinde durmuştur. Hâlbuki Mukâtil'in eseri 190, Müberred'in ki 26 kelimeyi ihtiva etmekteydi. Bu açıdan bakıldığında Dâmegânî'nin eseri diğerlerine göre oldukça kapsamlı, gerçek bir Kur'ân sözlüğü niteliğindedir. Zaten isminin *Kâmûsü'l-Kur'ân* olması da bu yönde bir ipucu vermektedir. *Kâmûsü'l-Kur'ân*'ın en dikkat çekici yanlarından biri de sahip olduğu üsluptur. Öğrenci merkezli yazıldığı için olsa gerek çok sade, anlaşılır ve akıcı bir üsluba sahiptir.

Eserde incelenen kelimeler alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. Eser, elif harfinden yâ harfine kadar “bâbü'l elif”, “bâbü'l-bâ”... “bâbü'l-yâ” biçiminde bâblara ayrılmıştır. Her babda o harf ile başlayan kelimeler, sülâsî veya ziyadeli olmalarına bakılmaksızın başlangıç harfine göre sıralanmaktadır. *Kâmûsü'l-Kur'ân*'da ele alınan bir kelimenin öncelikli olarak kaç vecih olduğu, yani Kur'ân'da kaç manada kullanıldığı net olarak belirtilmektedir. Bu manalar ise kelimenin hemen altında gösterilmektedir. Örneğin “bâbü'l-bâ” başlığı altında “be's” kelimesinin üç manaya sahip olduğu ifade edildikten sonra ilgili manaların “azâb”, “fakr”, “kıtâl” oldukları sıralanmakta, ondan sonra ilgili ayetlere yer verilmektedir.¹²⁸ Eserin tümünde 526 kelime bu tarz üzere

¹²⁵ el-Müberred, *Me'ttefeka Lafzühü Ve'btelefe Ma'nâbü mine'l-Kur'ân/İl-Mecid*, s. 47-86.

¹²⁶ Kaynaklarda müellif ve eserinin ismi ile ilgili olarak birbirinden farklı bilgiler verilmektedir. Bkz.: İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), *Nüzheti'l-A'yün*, Muhakkikin mukaddimesi, s. 83; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, s. 81; es-Süyûtî, *el-İtkân*, s. 301; Kâtip Çelebi, *Kesfü'z-Zumûn*, II, 2001; Çetin, Esmâ, *Dâmegânî'nin el-Vücûh ve'n-Nezâir isimli Eserindeki Metodu*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 18-22.

¹²⁷ Ebû Abdillâh Huseyn b. Muhammed ed-Dâmegânî (ö. 478/1085), *Kâmûsü'l-Kur'ân/İslâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ân*, (Thk.: Abdülaziz Seyyid el-Ehl), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1983, s. 11.

¹²⁸ Dâmegânî, *Kâmûsü'l-Kur'ân*, s. 62.

açıklanmaktadır ki diğer eserlere göre daha derli toplu bir görüntü sergilemektedir.

Dâmegâni, vechini bildirdiği kelimenin ayetteki yerini gösterdikten sonra, “nazîruhû”, “mislühû”, “kekavlihî”, “nahvühû” gibi ifadelerle de nezâir konusuna yer vermektedir. Onun eserinde sadece Kur’ân’ın kavramsal düzeydeki lafızları değil, aynı zamanda “hattâ”, “fi”, “lâmü'l-meksûra”, “min” vb. edatlar da incelenerek esere bir farklılık ve zenginlik katılmaktadır.

Son olarak, *Kâmûsü'l-Kur’ân*’ın bir araştırmacı için başvurulması gereken ve başvurulduğunda doyurucu bilgiler sunan bir sözlük olduğunu belirtmek isteriz.

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) - Nüzhetü'l-A'yün

Kaynaklardan öğrendiğimize göre Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (İbnü'l-Cevzî) (ö. 597/1200) tefsir, hadis, kelim, fıkıh, tasavvuf gibi din ilimlerinden başka tarih, astronomi, matematik, tıp ve diğer alanlarda olmak üzere toplamda büyüklü küçüklü 300’den fazla eser yazabilecek kadar engin bilgi, keskin zekâ ve geniş bir kültüre sahip olması ile tanınmaktadır.¹²⁹ Onun eserlerinin 25 adedi Kur’ân, tefsir ve kıraat ilimlerine dairdir.¹³⁰ Bu yazımızda değerlendirmeyi planladığımız eserin adı *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzir fi İlmî'l-Vücûhi'n-Nezâir* dir.¹³¹

Nüzhetü'l-A'yün hem bir Kur’ân sözlüğü, hem de Kur’ân tefsiri niteliğine sahip eserlerdendir. Eser alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. Harflerin dizimi kök harfleri dikkate alınmaksızın kelimenin başlangıç harfi esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Örneğin “istiğfâr” kelimesi “ğ-a-fe-ra” köküne bakılmaksızın *elif* harfi başlığı altında ele alınmıştır. İbnü'l-Cevzî eserini her harf için bir bölüm olmak üzere 29 bölüme ayırmıştır. Bölüm isimleri “kitâb” kelimesi ile ifade edilmiştir. Dolayısıyla eserin bölümleri “kitâbü'l-elif”, “kitâbü'l-bâ”... “kitâbü'l-yâ” biçiminde gösterilmiştir. *Nüzhetü'l-A'yün*’de ayrıca her kelime için bir *bâb* vardır. “İttibâ” kelimesi ile başlayıp “yemîn” kelimesi ile son bulan eser 324 kelimeyi incelemektedir. Bir başka ifadeyle eser “bâbü'l-ittibâ” ile başlayıp “bâbü'l-yemîn” ile son bulmakta olup toplam 324 bâbdan müteşekkildir.

Eserde kitâb olarak belirtilen bölümlere girildiğinde sırasıyla önce iki,

¹²⁹ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Thk.: Abdullah ibn Muhsin et-Türkî), el-Bühûs ve'd-Dirâsât, yrs., trs., XVI, 706-711; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, trs., s. 50-51; İbnü'l-İmâd, *Şeherâtü'z-Zeheb*, VI, 537-540; Yavuz, Yusuf Şevki-Avcı, Casim, “İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec”, *DİA*, XX, İstanbul, 1999, s. 543-549.

¹³⁰ Cerrahoğlu, İsmail, “Ebü'l-Ferec Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî: Nevâsihu'l-Kur’ân”, *Diyânet Dergisi*, cilt: 33, sayı: 3, 1987, s. 53-54.

¹³¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 2001.

sonra üç, dört, beş ya da daha fazla vechi yani manası bulunan kelimeler açıklanmaktadır. Bunu belirtmek için her bâb'dan sonra “bâbü'l-vecheyn”, “bâbü'l-erba'atı” gibi küçük başlıklar kullanılmaktadır. Bu tarz başlıkların eserin kullanımını kolaylaştırdığı muhakkaktır.

Eserde takip edilen yöntemi şöyle sıralamak mümkündür: Müellif öncelikle Asmaî (ö. 216/831), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Zeccâc (ö. 311/923), İbn Fâris (ö. 395/1004) ve diğer dilcilerin adlarını zikrederek onların görüşlerine dayalı olarak kelime hakkında açıklama yapar. Burada kelimenin mana, eşanlamlılık, zıt anlamlılık, müzekker-müenneslik, tekillik-çoğulluk gibi dilsel tahlilleri yapılır. Ardından ilgili kelimenin Arap örfünde ve şâirlerin kullanımında hangi anlama geldiğini gösteren bir beyt ya da atasözüne yer verilir. Daha sonra kelimenin vecihlerine yani Kur'ân'daki anlamlarına geçer. Bu manaları “müfessirlerden bazılarının” veya “ehl-i tefsir”in zikrettikleri vecihler olarak ifade eder. Daha sonra kelimenin kıraat yönünden incelemesi yapılır. Fıkhî yönden hüküm bildiren ayetlerin bu yönleri ele alınır.

Nüzhetü'l-Ayyin'de nezâiri belirtmek için “nazîr” kelimesi kullanılmayıp “mislühü” ve “kekavlihi” ifadeleri yer almaktadır.

SONUÇ

Kur'ân kavramları üzerine yapılan çalışmalarda Kur'ân sözlüklerinden yararlanmak kaçınılmaz bir gerçekliktir. Bu sözlükler yaygın olarak garibü'l-Kur'ân, me'ânî'l-Kur'ân, vücûh ve nezâir türü eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kavram çalışmalarında ilgilenilen lafzın ve yürütülen çalışmanın niteliğine göre bu sözlüklerden yararlanılması gerekmektedir. Örneğin, araştırmacının çalışmasına konu ettiği lafız sonradan Arapçalaşmış, ya da anlamı herkes tarafından bilinemeyen “garîb” kelimelerden olabilir. Bunun için tefsir literatüründe garibü'l-Kur'ân olarak nitelenen eserlere müracaat edilmesi ve zaman sıralamasına göre onlardan yararlanılması gerekir. Bu tür eserler araştırmacıya kelimenin anlam ve lehçelerdeki yeri hakkında bilgi sunacaktır.

Aynı şekilde, incelenen kelimenin i'râb ve kıraatlere göre aldığı anlamlar me'ânî'l-Kur'ân türü eserlerinden araştırılmalıdır. Bu tür eserler sadece kelimelerin değil, aynı zamanda ibarelerin anlamları konusunda da araştırmacıya yardımcı olmaktadır. Me'ânî'l-Kur'ân ile i'râbü'l-Kur'ân türüne ait eserler hem isim hem de yöntemleri açısından birbiriyle sarmal halindedirler. Buna örnek olarak sadece Zeccâc'ın eserinin adının *İ'râbü'l-Kur'ân ve Me'ânîhi*, yine Ferrâ'nın meşhur eserininin ise *Tefsîru Müşkîli İ'râbi'l-Kur'ân ve Me'ânîhi* olduğunu belirtebiliriz. Dolayısıyla bu eserleri birbirinden ayırmak zordur ama çok da gerekli değildir.

el-Vücûh ve'n-nezâir türü eserler de araştırmacıya, ilgilendiği kavramın türevleriyle birlikte Kur'ân'ın hangi ayetinde hangi manaya geldiği konusunda

yardımcı olacaktır. Bu eserlerden kelimenin hem vecihlerini, yani Kur'ân'da kaç manaya geldiklerini hem de bu manalardan birinin yine başka ayetlerde hangi kelime ile karşılandığını öğrenmek mümkündür. Bu alanda yazılan eserler de ilk kaleme alınanlardan başlayıp zaman içerisinde gelişme göstererek artan sayıda kelimeleri araştırmacıya sunmaktadırlar.

Son olarak şunu belirtmek istiyoruz: Yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinde ve diğer kavram çalışmalarında Râgıb el-İsfehânî'nin *el-Müfredâ'tı* gibi kullanım kolaylığı nedeniyle belli eserlere yoğunlaşp diğerlerini bir kenara bırakmak yerine araştırmanın niteliğine ve ilgili etaplarına göre mümkün olduğu kadar diğer eserlerden de yararlanmaya çalışılmalıdır.

KAYNAKÇA

- el-Ahfeş, Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade (ö. 215/830), *Meâni'l-Kur'an*, (Thk.: Hüdü Mahmûd Kurrâ'a), Mektebetü'l-Hancî, Kâhire, 1990.
- Aişe Binti Abdurrahmân, *el-İ'câz'u'l-Beyânî li'l-Kur'an ve Mesâilü Nâfi' b. el-Ezrak*, Kâhire, 1987.
- el-Akk, Hâlid Abdurrahmân, *Usûlü't-Tefsir ve Kavâidüh*, Dâru'n-Nefâis, Dimaşk, 1986.
- Altıkulaç, Tayyar, "Kisâi, Ali b. Hamza", *DİA*, XXVI, Ankara, 2002.
- Altuntaş, Halil, "el-Vücûh ve'n-Nezâir", *Diyanet Dergisi*, cilt: 26, sayı: 1, yıl: 1990.
- Arslan, Şükrü, "es-Semîn ve Garîbü'l-Kur'an'daki Metodu-I", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 11, Erzurum, 1993.
- _____, "es-Semîn ve Garîbü'l-Kur'an'daki Metodu-II", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 12, Erzurum, 1995.
- "Meâni'l-Kur'an", *DİA*, XXVIII, Ankara, 2003.
- Aydın, İsmail, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010, (Basılmamış Doktora Tezi).
- el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb (ö. 463/1070), *Târîhu Bağdâd Medîneti's-Selâm*, (Thk.: Beşâr Avvâd Marûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 2001.
- Bulut, Ahmet, "Kur'an'a Dair Eserler-I", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 4, cilt: 4, yıl:4.
- _____, *Abdullah b. Abbâs ve Garîbü'l-Kur'an'ı*, İstanbul-1976, Bursa, 1986.
- Bulut, Ali, "Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbas'a Nisbet Edilen Üç Eser", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 20-21.
- _____, "Kur'an Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbü'l-Kur'an, Meâni'l-Kur'an, İ'râbu'l-Kur'an) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2001, sayı: XII-XIII.
- _____, "Filolojik Tefsirle RivâyetTefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Meâni'l-Kur'an'ı", *Tarîhten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü*, İlim Yayma Vakfı Kur'an Akademisi.
- _____, "el-Ferrâ'nın, Meâni'l-Kur'an'ında Kullandığı Kûfe Dil Okulu'na Ait Terimler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: XIV-XV, Samsun, 2003.

- _____, “Ebû Ubeyde’nin Mecâzü’l-Kur’ân’ına Yönelik Bazı Eleştiriler”, *Nüşba: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, yıl: 4, sayı: 15, Güz 2004.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Ali b. Ebî Talha’nın Tefsir Sahîfesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XVII, Ankara, 1969.
- _____, “Tefsirde Atâ b. Ebî Rebâh ve İbn Abbâs’dan Rivâyet Ettiği Garîbü’l-Kur’ân’ı” (Mukayeseli), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XXII, yıl: 1978.
- _____, “Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XXI.
- _____, “Ebû’l-Ferec Abdurrahmân İbnü’l-Cevzî: Nevâsihu’l-Kur’ân”, *Diyanet Dergisi*, Ankara, 1987, cilt: 33, sayı: 3.
- _____, *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara, 1993.
- _____, “Garîbü’l-Kur’ân”, *DİA*, XIII, İstanbul, 1996.
- _____, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996.
- _____, “Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz”, *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009.
- el-Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf (ö. 816/1413), *Mu’cemü’l-Ta’rifât*, (Thk.: Muhammed Sıddîk el-Miñşâvî), Dâru’l-Fazîlet, Kâhire, Trs.
- Çetin, Esmâ, *Dâmegânî’nin el-Vücûh ve’n-Nezâir İsimli Eserindeki Metodu*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Çetin, Mustafa, “Kur’ân’da Vücûh ve Nezâir”, *Diyanet Dergisi*, Temmuz-Ağustos-Eylül, cilt: 25, sayı: 3, Ankara, 1989.
- ed-Dâmegânî, Ebû Abdillâh Huseyn b. Muhammed (ö. 478/1085), *Kâmûsü’l-Kur’ân/İslâbu’l-Vücûh ve’n-Nezâir fî’l-Kur’ân*, (Thk.: Abdülazîz Seyyid el-Ehl), Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrût, 1983.
- Demirci, Muhsin, “er-Râğîb el-İsfehânî ve Tefsiri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5-6, 1987-1988.
- _____, *Tefsir Usûlü*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011.
- _____, “Herevî, Ahmed b. Muhammed”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVII.
- Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824), *Meâzî’l-Kur’ân*, (Hazırlayan: M. Fuâd Sezgin), Mektebetü’l-Hâncî, Kâhire, ts.
- Elmalı, Hüseyin “Zeynuddîn Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî – Hayatı, Eserleri ve Tefsîru Garîbi’l-Kur’ânî’l-azîm’i”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: IX, İzmir, 1995.

- _____, "Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir", *TDV*, İstanbul, 2007 XXXIV.
- Elmalı, Hüseyin-Arslan, Şükrü, "Garîb", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII.
- el-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Beşşâr (ö. 328/939), *Kitâbu İẓâbî'l-Vakf ve'l-İbtidâ fî Kitâbillâhî Azze ve Celle*, (Thk.: Muhyiddî Abdurrahmân Ramazan), Mecmau'l-Lügati'l-Arabiyye, Dimaşk, 1971.
- el-Endelûsî, Ebû Hayyân (ö. 745/1344), *Tuhfetü'l-Erîb bimâ fî'l-Kur'âni mine'l-Garîb*, Matba'atü'l-İhlâs, Hama, 1345/1926.
- Eren, Ali Cüneyt, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (2009), sayı: 1.
- el-Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed (ö. 170/786), *Kitâbü'l-Ayn (Müratteben alâ Hurûfî'l-Mu'cem)*, (Thk.: Abdülhamîd el-Hindâvî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2003.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd (ö. 207/822), *Meânî'l-Kur'ân*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1983.
- Gümüş, Sadreddin, "Garîbü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5-6, 1987-1988.
- el-Hamevî, Yâkût (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ İrşâdî'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, (Thk.: Hasan Abbâs), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993.
- Hatip, Abdülaziz, "Semîn el-Halebî", *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2009.
- el-Herevî, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed (ö. 401/1011), *Kitâbü'l-Garîbeyn fî'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*, (Thk.: Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Riyad, 1999.
- Heyet, *Kur'an ve Hadis İlimleri*, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara, 2007.
- el-Humeyyîs, Muhammed b. Abdurrahmân "er-Râğîb el-İsfehânî'nin el-Müfredât'ındaki Bazı Te'villere Eleştirel Bir Yaklaşım", (Çev.: Hasan Keskin), *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: VIII/1, Haziran-2003.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Thk.: Abdullah İbn Muhsin et-Türkî), el-Bühûs ve'd-Dirâsât, yrs., trs.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (ö. 276/889), *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, (Thk.: Seyyid Ahmed Sakar), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1978.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem (ö.711/1311), *Lisânü'l-Arab*, (Thk.: Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbüllâh-Hâşim Muhammed Şâzelî), Dâru'l-Maarif, Kâhire, Trs.

- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk (ö. 380/990), *Kitâbü'l-Fibrîst*, (Hzr.: Eymen Fuâd Seyyid), Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmî, Londra, 2009.
- İbn Teymiyye, Takiyyuddîn (v. 728/1328), *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, (Şerh: Müsâid b. Süleymân b. Nâsır et-Tayyâr), Dâru İbnî'l-Cevziyye, Riyâd, 1427/2006.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân (ö. 597/1200), *Nüzbetü'l-A'yûni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûbi ve'n-Nezâir*, (Thk.: M. Abdülkerîm Kâzım er-Râzî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1987.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 577/1181), *Nüzbetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ*, (Thk.: İbrahim es-Sâmerâî), Mektebetü'l-Menâr, Ürdün, 1985.
- İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebî'l-Fellâh (ö. 1089/1678), *Şezerâtü'z-Zehab fî Abbâri men Zehab*, (Thk.: Abdülkâdir el-Arnâvûd-Mahmûd el-Arnâvûd), Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1986.
- el-İsfehânî, er-Râgıb (ö. 502/1108), *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, (Thk.: Muhammed Geylânî), Dâru'l-Ma'ârif, Beyrût.
- Kafes, Mahmut, "Ebû Hayyân el-Endelûsî", *DİA*, İstanbul, 1994.
- Kanar, Kadir, "Kûfe Nahiv Ekolü'nün Kurucusu el-Kisâi ve Nahivle İlgili Görüşleri – I", *Bilimname*, XIII, 2007/2.
- _____, "Kûfe Nahiv Ekolü'nün Kurucusu el-Kisâi ve Nahivle İlgili Görüşleri – II", *Bilimname*, XIV, 2008/1.
- Kara, Osman, "Ferâhî'nin Müfredâtü'l-Kur'ân'ı ve Garîbü'l-Kur'ân İlmindeki Yeri", *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: I, Gümüştane, 2012.
- Kara, Ömer, "el-Müfredât", *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006.
- _____, "Râgıb el-İsfehânî", *DİA*, XXXIV, İstanbul, 2007.
- Karagöz, Mustafa, "Vücûh ve Nezâir'in İsimleşme Süreci", *Bilimname/Düşünce Platformu*, sayı: XIV, 2008/1.
- _____, *Dilbilimsel Tefsîr ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı (Hicri İlk Üç Asır)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri, 2009.
- Kâtip Çelebî, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdillâh (ö.1067/1657), *Kesfî'z-Zunân an Esmâi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrût, Trs., II, 1207-1208.

- Kayapınar, Durmuş Ali, "Meâni'l-Kurân ile İ'râbü'l-Kur'an'ların Karşılaştırılması", Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 4, Konya, 1991.
- el-Kıftî, Cemâlüddîn Ali b. Hasen (ö. 624/1226), *İnbâhü'r-Rıvât alâ Enbâbi'n-Nuhât*, (Thk.: M. Ebû'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Fikri'l-Arabiyyi-Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, Kâhire-Beyrût, 1986.
- Kılıç, Hulusi, "Furûk", *DİA*, XIII, İstanbul, 1996.
- el-Kisâî, Hamza b. Ali (ö. 189/805), *Meâni'l-Kur'an*, (Thk.: İsâ Şehhâte), Kâhire, 1998.
- Koçak, İnci, "Ahfeş el-Evsat", *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe Tefsir Anlayışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- el-Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezid (ö. 286/900), *Me'ttefeka Lafzühü Ve'hteleşe Ma'nâhü mine'l-Kur'âni'l-Mecîd*, (Thk.: Ahmed Muhammed Süleymân Ebû Ra'd), Câmîatü'l-Kuveyt, Kuveyt, 1988.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen b. Beşir el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *el-Vücih ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Thk.: Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Bağdat, 2006.
- Müsâid b. Süleymân b. Nâsır b. Tayyâr, *et-Tefsiru'l-Ligavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İbnü'l-Cevziyye, Riyâd, 2000.
- er-Râfi'i, Mustafa Sâdik, *İ'câzî'l-Kur'an ve'l-Belâğatü'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyyi, Beyrût, 1973.
- er-Râzî, Zeynüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdilkâdir (ö. 666/1267), *Tefsiru Garîbi'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Thk.: Hüseyin Elmalı), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1997.
- es-Safedî, Salâhuddîn (ö. 964/1367), *el-Vâfi bi'l-Vefiyyât*, (Thk.: Ahmed el-Arnâvud, Türkî Mustafa), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 2000.
- Selîm, Muhammed İbrahim, *Garîbu'l-Kur'an*, Kâhire, ts.; Salâhuddîn el-Muneccid, *Kitâbu'l-Luğât fi'l-Kur'an* Kâhire-1946, Beyrût-1972, 1978.
- es-Sicistânî, Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz (ö. 330/941) *Garîbü'l-Kur'an elmüsemâ bi Nüzbeti'l-Kulûb*, Heyet, Mektebetü ve Matba'atü Muhammed Ali Sabîh ve Evlâdüh, Meydânü'l-Ezher, 1963.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (Thk.: Şuayb el-Arnâvût), Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk, 2008.
- _____, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, trs.

- et-Taberânî, Hâfız Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed (ö. 360/970), *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, (Thk.: Hamdî Abdülmecîd es-Selefi), Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, trs.
- Tanç, İbrahim, "el-Kisâî'nin Devrindeki Bazı Alimlerle Yaptığı Münâzaralar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 18, yıl: 2002, Erzurum.
- Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1991.
- Tüccar, Zülfikar, "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd", *DİA*, XII, İstanbul, 1995.
- Türcan, Selim, "Özgün Bir Nakil Biçimi Olarak Vücûh ve Nezâir Edebiyatı", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 9, sayı: 18, yıl: 2010/2.
- Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *TDİ*, XXXI, İstanbul, 2006.
- Varol, Hüseyin, "İbn Kuteybe ve Eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: VI, Erzurum, 1986.
- Wansbrough, John, "Majâz al-Qur'ân: Periphrastic Exegesis/Mecâzü'l-Kur'ân: Dolaylı Anlatım", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev.: Orhan Atalay), yıl: 2004, sayı: 21.
- Yavuz, Yusuf Şevki-AVCI, Casim, "İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec", *DİA*, XX, İstanbul, 1999.
- Yerinde, Adem, "Mecâzü'l-Kur'ân'ı Çerçevesinde Ebû Ubeyde'nin Tefsirciliği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 19, yıl: 2009.
- Yolcu, Mehmet, "Râgıb El-İsfahânî Ve el-Müfredât Fî Garîbî'l-Kur'ân'ı", *Hikmet Yurdu*, yıl: 1, sayı: 1, Ocak-2008.
- ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm es-Sirrî (ö. 311/923), *Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbüh*, (Thk.: Abdülcelîl Abdüh Şelebî), Âlemü'l-Kütüb, yrs., 1988.
- ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed (ö. 794/1391), *el-Burhân fî Ulûmî'l-Kur'ân*, (Thk.: Ebû'l-Fadl ed-Dimyâtî), Dâru'l-Hadis, Mısır, 2006.
- Zerzûr, Adnân Muhammed, *Ulûmü'l-Kur'ân*, el-Mektebü'l-İslâmî, Dımeşk, 1981, s. 389; Yıldırım, Suat, *Peygamberimiz'in Kur'an'ı Tefsiri*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006.